

વર્ષ ૨૦૦૫

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સ્તેતુ

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

પક્ષીનિરીક્ષણ માટેની રખડપટ્ટી એટલે એક નવા જ જગતમાં પ્રવેશ. નિર્ભય આનંદ. હું.. તું કે મારા તારાની દુનિયાદારીની ઝંઝટો એ વખતે ભુલી જવાય. તો ક્યારેક એ અણધારી સામેય આવી જાય એવું બને. આવા બે ત્રણ રમુજ અનુભવોની વાત કરું.

૧૯૬૨ની એ સાલ. નહેરુજીની હિંદી-ચીની ભાઈ-ભાઈની નીતિને ઠેબે ચડાવીને ચીને ભારત પર ઓચિંતું આક્રમણ કર્યાના એ દિવસો. વાતાવરણ એકંદરે ક્ષુબ્ધ. નોકરી અંગે ત્યારે હું રાજકોટ હતો. તે વખતે ભક્તિનગર સ્ટેશનથી રાજકોટ જંકશન તરફ જતી રેલ્વેલાઈનની આજુબાજુ વસતી નો'તી. જાગનાથ પ્લોટથી થોડુંક ચાલીએ એટલે વગડો શરૂ થાય.

નિયમ મુજબ રવિવારે સવારે પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા હું નીકળેલો. રેલવેના પાટાથી થોડે દૂર હરતાં ફરતાં આસપાસના વિસ્તારમાંનાં પંખીઓને હું દૂરબીનથી જોતો હતો. મારી એ પ્રવૃત્તિમાં મશગુલ હતો. અચાનક એક પોલીસે મને પડકાર્યો. “અહીં કેમ આંટા મારો છો? ક્યારના શું કરી રહ્યા છો? દૂરબીનથી જાસુસી કરો છો કે શું? આમ કરવું તે ગુનો છે તે જાણો છો?” શાંતિથી મેં તે બધું સાંભળી લીધું. તેમને મારી રખડપટ્ટીનું કારણ સમજાવ્યું. મારી સાથેનું પંખીપુસ્તક બતાવ્યું. નિરીક્ષણની નોંધ કરતો તે ડાયરી બતાવી. છેવટે પોલીસમેનના મનનું સમાધાન થયું અને તે ચાલ્યા ગયા.

પંદરેક વરસ પછીનો બીજો પ્રસંગ. તે વખતે હું જામનગર. શિયાળુ યાયાવાર પંખીઓના નિરીક્ષણ માટે રણજિતસાગર મારું માનીતું સ્થળ. જાતજાતની બતકો, કુંજ-કુલંગ તથા પાણીકાંઠાનાં પંખીઓ (waders) ત્યાં સારી સંખ્યામાં આવતાં. એક સવારે જામનગરથી બસ પકડી દરિયા ગામે ઊતર્યો. ત્યાંથી રણજિતસાગરની પાળે ચાલતાં પંખીઓ જોતો હું કેમ તરફ જઈ રહ્યો હતો. સૂર્યોદય થવાની તૈયારી હતી. જૂના જમાનાની ખાખી બ્રીચીઝ અને એવો જ ડગલો પહેરેલા એક આધેડ ભાઈ સામેથી આવી રહ્યા હતા. તેમણે મને ટપાર્યો. કહે, “અહીં શિકાર કરવાની મનાઈ

છે. જામસાહેબ બાપુએ અહીં આવવાની બંધ કરી છે તોય અહીં કેમ આંટા મારો છો?

તે બોલી રહ્યા એટલે મેં કહ્યું, “જામ સાહેબ બાપુએ રાજ આખ્યાને વીસેક વરસ થઈ ગયા. અહીં આવવાની મનાઈ કરવાનો હુકમ તેઓ કાઢે જ નહીં. કોઈ પણ માણસ અહીં આવી શકે, તેને અટકાવી શકાય નહીં. વળી, હું શિકાર કરવા આવ્યો છું, એવું તમને શાથી લાગ્યું? મારા હાથમાં કે મારી પાસે કોઈ હથિયાર છે?” પછી મેં ઉમેર્યું, “હું પોતે પંખીઓના શિકારની વિરુદ્ધ છું. વળી પંખીઓને બચાવવા માટેની સંસ્થા (W.W.F) નો સભ્ય છું.” મારી વાત સાંભળી તે ભાઈ ઠંડા પડ્યા. મને કહે, “તો પછી સવારના પો'રમાં અહીં કેમ આવ્યા છો?” મેં મારા પક્ષીનિરીક્ષણના શોખની વાત કરી. આટલું સાંભળ્યા પછી તેમના મનનું સમાધાન થયું. પછી મને કહે, “હવે બાપુ પધારશે ત્યારે તમારી વાત કરીશ.” આટલું કહીને તે છૂટા પડ્યા.

ફરી રણજિતસાગર ગયો ત્યારે તે ભાઈ ભેગા થઈ ગયા. મને કહે, “ભાઈ તમે ગયાના બીજા દિવસે બાપુ પધારેલા. મેં તેમને તમારી બધી વાત કરી. બાપુએ તમારું નામ સરનામું મેળવી લેવા મને કહ્યું છે.” એક કાગળ પર મેં નામઠામ અને ફોન નંબર લખી આપ્યા. થોડાક દિવસો બાદ બંગલેથી મારી ઓફિસમાં ફોન આવ્યો. બાપુ સાથે થોડી વાતો થઈ અને મને મળવા માટે બંગલે આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. આમ એક હાડોહાડ વન્યજીવપ્રેમી મહારાજાનો પરિચય થયો. વન્યજીવો અંગેનું તેમનું જ્ઞાન અને રસ જોઈ ખુશ થયો. ત્યાર પછી તેઓશ્રી સાથે પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા જવાના પ્રસંગો બન્યા. બરડામાં આવેલા કિલેશ્વરની મુલાકાતે આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. એક વાર ત્યાં ગયો. મને ત્રણ દિવસ રોક્યો. આસપાસમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. મારા માટે તે એક મીઠું સંભારણું છે.

સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટ., 'ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા' પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧

સૂચિ

કેટલાક રમુજી અવલોકનો	૨
વિહંગાવલોકન	૪
ભિન્નજાતી ઝાંઝા	૫
ગીધ પર જાપતો	૧૭
સાવન વાચ	૨૦
પત્રોત્તુ	૨૦
વલ્લભ કેર સોટર	૨૩
હુંજનો પીછો	૨૬
મ.કુ.હિંમતસિંહજીની કલમો	૨૭
મુખપૃષ્ઠ	

મને શોધી હાલો !

તસવીરકાર : યોગેશ્વર શાહ

સંપાદકીય

‘ગીધ’ હમણાં ચર્ચામાં છે. ૧૯૯૬માં બી.એન.એચ.એસ.ના વૈજ્ઞાનિક ડો. વિભુ પ્રકાશે, ‘કેવલાદેવ પ્રાકૃતિક ઉદ્યાન’, ભરતપુર ખાતે, ગીધની સંખ્યામાં ધરખમ ઘટાડો નોંધ્યો. જો કે, તે અગાઉ પણ ગીધ તથા અન્ય શિકારી પક્ષીઓની સંખ્યામાં ઘટાડો, એ ચિંતાનો વિષય હતો જ. ‘શિકારી પક્ષીઓ’ સજીવ શૃંખલામાં ટોચના સ્થાને છે. રાસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશકો તથા પશુચિકિત્સા અર્થે વપરાતી દવાઓનું ઝેર વનસ્પતિ મારફતે કે સીધું, પ્રાણીઓમાં ફેલાય છે અને અંતે શિકારી પક્ષીઓમાં સંચિત થાય છે. આ ઝેર સીધી કે આડકતરી રીતે શિકારી પક્ષીઓની સંખ્યાના ઘટાડા માટે જવાબદાર છે, એ સમજવું સરળ છે અને ‘વિજ્ઞાનજગત’ તેનાથી વાકેફ છે. ક્યું ઝેર કેટલા પ્રમાણમાં, કઈ રીતે આડઅસર પેદા કરે છે, એ સંશોધનનો વિષય છે અને તે દિશામાં કામ થતું રહ્યું છે. પણ જંતુનાશકો તથા રાસાયણિક ખાતરોનું ઝેર બને તેટલું ઓછું વપરાય, એ માત્ર શિકારી પક્ષીઓ માટે જ નહીં પરંતુ સમગ્ર પર્યાવરણ અને સજીવસૃષ્ટિ માટે ખૂબ જ આવશ્યક છે, એ સત્ય નિર્વિવાદ છે.

સપ્ટે. ‘૦૪માં આણંદમાં ‘પક્ષીસંરક્ષણ મંડળ, ગુજરાત (બી.સી.એસ.જી.) દ્વારા ‘ગુજરાતમાં ગીધની પરિસ્થિતિ (status)’ અંગે એક કાર્યશાળાનું આયોજન થયું જેને અભુતપૂર્વ પ્રતિસાદ મળ્યો. રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારોમાં ગીધની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિની સ્થાનિક પક્ષીનિરીક્ષકોએ રજુઆત કરતાં, તે અંગે એક આર્ટિકલ ઉપસી આવ્યું. કાર્યશાળાને અંતે, વિસ્તૃત સમજ અને જાગૃતિની હવા સાથે એક એવી ભૂમિકા બંધાઈ જે ગીધના સંરક્ષણ માટે ચીલો ચાતરી શકે. બી.સી.એસ.જી. દ્વારા આયોજિત ગીધ અંગેની આ કાર્યશાળા સરકારી સંસ્થાઓ માટે પણ પ્રેરણાસ્ત્રોત બની રહી. કાર્યશાળા વડે સર્જાયેલી આ ભૂમિકાનો ઉપયોગ કરી ગીર (G.E.E.R.), ગાંધીનગર જેવી સરકારી સંસ્થાએ, મોડા મોડા પણ ગીધ તથા તેના માળાની ગણતરીનો પ્રારંભ કર્યો.

ગુજરાતના ઉત્સાહી પક્ષીપ્રેમીઓના હલોળા કાફલાની મદદથી આ માહિતી એકત્ર થશે. પક્ષીનિરીક્ષકોના સમયદાન, મહેનત તથા અનુભવના નિચોડ સમી આ માહિતી તથા તેમાંના જ કેટલાક કુશળ તસવીરકારો વડે લેવાયેલી સુંદર તસવીરોની મદદથી જે તે વન અધિકારીના નામે ‘રિપોર્ટ’ છપાશે. હવે એ જોવાનું રહેશે કે એ ‘રિપોર્ટ’થી આગળ વધીને, પક્ષીસંરક્ષણની દિશામાં કોઈ પગલાં લેવાય છે કે ત્યાં જ ઈતિશ્રી થઈ જાય છે? મોટાં વૃક્ષો તથા માળાની જગ્યાઓને

વિહંગ

વર્ષ-૮ સળંગ અંક ૨૫ વર્ષા ૨૦૦૫

પરામર્શક સંપાદક
લાલસિંહ રાઓલ ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી
સંપાદક મંડળ
પી.એસ.દક્કર, ડૉ.આર.બી.બલર, કે.ડી.વૈષ્ણવ
પત્રવ્યવહાર
૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

E mail : vihangujarat@yahoo.co.in

સ્વૈચ્છિક લવાજમ : વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦-૦૦

(શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્થ -

‘વિહંગ’ ના નામે ચેક / ડ્રાફ્ટ અથવા મ.ઓ.થી.)

પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ

એપાર્ટમેન્ટ, ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ રોડ,

જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.

મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણસ્થાન : ‘શારદ

પ્રકાશન’, ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ સામે,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.

કાયદાકીય રક્ષણ, જંતુનાશકો તથા રાસાયણિક ખાતરો સામે ઝુંબેશ, (એરપોર્ટ ઓથોરિટી દ્વારા થતા ગીધના સંહારનો વિરોધ) તથા ગીધની ઘટતી સંખ્યા અંગે લાંબા ગાળા માટે માહિતીનો સંચય (data collection) અને તેને લગતા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો માટે એક માળખાની રચના વગેરે આજના

સમયની માંગ છે. સરકારી તંત્રની ખરી જરૂર ત્યાં છે. એ દિશામાં પગલાં લેવાય તો બધું લેખે લાગે, બાકી એક વધુ 'રિપોર્ટ' અલમારીની શોભા વધારશે.

૨૦

વિહંગાવલોકન

લવકુમાર ખાયર

હંજ એટલે અનુકૂલનની ચરમસીમા! (૨)

કચ્છનાં બન્ને રણોનું મહત્ત્વ જો સમજવું હોય તો, આ પ્રદેશોમાં કેવા સંજોગો પ્રવર્તમાન છે તે પર નજર કરવી જરૂરી છે. ગુજરાતી ભાષામાં 'રણ' અને અંગ્રેજીમાં 'ડેઝર્ટ' શબ્દો સમજવા કોશિશ કરીએ. 'ડેઝર્ટ'નો ગુજરાતીમાં 'રણ' એવો સામાન્ય રીતે અનુવાદ થાય છે, જેનાથી પાયાની ગેરસમજણ ઊભી થાય છે. પર્યાવરણની સમસ્યાઓ હલ કરવા ખાતર સમજણો અતિ સ્પષ્ટ હોવી જરૂરી છે. જેને આપણે 'રણ' કહીએ છીએ. જેમ કે, કચ્છનાં રણો, ઓખામઠીનું રણ અને આસોટાનું રણ, એ બધાં અંગ્રેજીમાં 'સોલ્ટ ફ્લેટ્સ' અથવા 'ખારા પટ' તરીકે ઓળખાય છે. કચ્છનાં રણો પૃથ્વીનાં સૌથી વિશાળ 'ખારા પટ' છે. ખાસ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓના કારણે આવા રણપ્રદેશો સર્જાય છે. આ રણોમાં વધતાંઓછાં દલ દલથી માંડીને તદ્દન સૂકા ક્ષારયુક્ત મેદાનો જોવા મળે છે. અંગ્રેજીમાં જે 'ડેઝર્ટ' શબ્દથી ઓળખાય છે તેવા પ્રદેશોને ગુજરાતીમાં 'મરૂભૂમિ' કહેવી વધારે ઉચિત છે. ગુજરાતમાં આ જાતની મરૂભૂમિ જોવા મળતી નથી. આપણાં રણો મોસમ પ્રમાણે ખારાપટમાંથી જળપ્લાવિત વિસ્તારો બનતા હોય છે! એવી જ રીતે જળપ્લાવિત વિસ્તારો સુકાતા, રણ અથવા તો ખારાપટ બને છે.

આવા વિસ્તારો તદ્દન સુકાઈ જાય તે પહેલાં બીજા કોઈ પ્રાણીઓ કરતાં હંજો માટે વધારે આકર્ષણરૂપ બની જાય છે; કારણ કે, આ અતિ ક્ષારયુક્ત પાણીમાં ખાસ પ્રકારની જીવસૃષ્ટિ વિપુલ પ્રમાણમાં ઉદ્ભવે છે. આ પરિસ્થિતિનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા, હંજોનું અનુકૂલન બધાથી આગળ વધેલ છે. કચ્છનાં રણો પર જ્યારે વરસાદી તથા સમુદ્રનાં પાણી ફરી વળે છે ત્યારે, હંજો માટે ખોરાકના વિશાળ સ્રોત (feeding grounds) સર્જાય છે અને તકનો ભરપૂર લાભ લેવા હિંદ ઉપખંડનાં બધાં હંજો એકત્રિત થાય

છે. 'હંજ મહેરામણ' એક અદ્ભુત પ્રાકૃતિક ઘટના છે. સહેજે સમજાય એવું છે કે, જ્યારે ભરપૂર ખોરાક મળે અને મોટી સંખ્યા ભેગી થાય ત્યારે ઉત્તેજના સર્જાય, જે પ્રજનનક્રિયા તરફ વળે. આ વિશાળ મેદની માટે જળપ્લાવિત રણો પોષણ તથા રક્ષણ પૂરાં પાડે છે.

રણોનાં દલદલમાં પ્રવેશ કરવું અતિ મુશ્કેલ છે. પાણી ન હોય તેવી જમીન પણ ઊંડે સુધી ભીની હોય છે અને તેના પર પસાર થવું સહેલું નથી. પગ અતિ ચીકણી માટીમાં ઊતરવા લાગે. કોઈ પણ ચારપગા કે બેપગા પ્રાણીઓ અંદર જતાં અચકાય. આ દલદલમાં કોઈ મગર રહેતો નથી. આ મોટી માળાવસાહતો ઝાંઝવાનાં જળને કારણે બહારની દુનિયાની નજરે ચડતી નથી.

કુદરતી અવરોધોને કારણે આવી ગીચ અને મોટી વસાહતો બહારની દુનિયાથી અજાણ રહે છે. બચ્ચાં ઊડવાલાયક થાય પછી જ રણોના કાંઠા પર નજરે ચડવા પામે. એક હકીકત સાચી છે કે, જ્યારે પૂરતાં પાણી હોય ત્યારે હંજોનું પ્રજનન મોટા પાયે થાય છે અને કોઈના ધ્યાન બહાર પૂરું થાય છે. પરંતુ હંજોને અનુકૂળ આ પરિસ્થિતિ અતિ અવિશ્વનિય હોય છે. જોરદાર પવનોને કારણે રણોના એક ભાગથી બીજા વિસ્તારમાં પાણી વહન થવા માંડે છે. આજે પાણી ભરેલ હોય ને કાલે જમીન નીકળી આવે! દિવસ દરમિયાન સૂર્યનો અતિ પ્રકોપ હોય. સૂર્યાસ્ત પછી પારો એકદમ નીચે ઊતરવા માંડે, સાથે સાથે જોરદાર પવન ફૂંકાયા કરે. નાનાં બચ્ચાંની વિકટ પરિસ્થિતિ સમજી શકાય તેવી છે.

ઈડામાંથી નીકળ્યા પછી બે-ત્રણ દિવસ માબાપની હુંફ મળે, પછી બચ્ચું માળામાંથી બહાર દોડવા લાગે અને હજારોની સંખ્યામાં એકત્રિત થયેલ બચ્ચાંના સમૂહમાં ભળી જાય. મા-બાપ હવે આસપાસનાં પાણીમાંથી ખોરાક મેળવવા દૂર નીકળી જાય. બચ્ચાં એકબીજા સાથે રહી હુંફ મેળવે. આ

વિશાળ શિશુસમુદાયમાં અમુક મોટાં પક્ષીઓ પહેરેગીરનું કાર્ય પૂરું પાડતાં હોય છે, જે, બચ્ચાંને પાણીના વહેણ સાથે દોરતાં જાય છે! ખોરાક લાવતાં માબાપો આવજા કરતાં રહે છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, વૈજ્ઞાનિકોના તારણો પ્રમાણે, અસંખ્ય બચ્ચાંમાંથી માબાપ પોતાનાં જ બચ્ચાંને ઓળખી લે છે અને તેને જ ખવડાવે છે! આટલી મોટી સંખ્યામાં, ગરમી, ઠંડી, ઓછું પોષણ કે પાણીના ઝડપથી સુકાઈ જવાના કારણે ઘણાં બચ્ચાં મરી જાય છે. છતાં, ચોમાસુ સારું હોય તો પ્રજનન છેક ઉનાળા સુધી ચાલુ રહે છે અને હજારોની સંખ્યામાં બચ્ચાં ઊછરે છે. બચ્ચાં, મોટાં પક્ષીઓ સાથે ઊડી વિચરવા માંડે છે. રણોમાં ઓછાં પાણી એકત્રિત થાય તો એકઠાં થયેલ પક્ષીઓ પ્રજનનક્રિયા અધવચ્ચે મૂકી વિખરાઈ જાય છે! એમ પણ બને કે, ઉપરાઉપરી બે ત્રણ ચોમાસાં નિષ્ફળ નિવડે. સામાન્ય ચોમાસામાં સારા પ્રમાણમાં બચ્ચાં ઉછરે છે અને અતિવૃષ્ટિનાં વરસોમાં તો પ્રજનનક્રિયા ખૂબ લાંબા સમય સુધી ચાલે છે અને એટલી મોટી સંખ્યામાં બચ્ચાં ઊડતી ઉમરે પહોંચે કે બે ત્રણ પ્રતિકૂળ વરસોની ખાધ પુરાઈ જાય.

આથી જ સમજાશે કે, રણોની અંદર હંજોના પ્રજનનકાર્યમાં પક્ષીશોખીનો તરફથી કોઈ ખલેલ પહોંચવી ન જોઈએ. હંજ વસાહતોની નજદીક જવા પર શિસ્તનું પાલન થાય અને કોઈ વ્યક્તિ નજીક જઈ પક્ષીઓને હેરાન ન કરે, તેની જવાબદારી આપણાં સહુની છે. આટલો મોટો,

ઉત્તેજિત સમૂહ ભયભીત બની નાસભાગ કરે તો માળા પરના ઈંડાં અને નાનાં બચ્ચાં નીચે પડી જાય છે. વધુમાં આખો સમૂહ જોખમ અનુભવી જગ્યા છોડી જાય છે. જ્યારે હંજના સમૂહ એકત્રિત થતા હોય ત્યારે ખાસ કાળજી રાખવી જરૂરી છે કે, ઉપરથી કોઈ પ્રકારના વિમાન ઊડે નહીં. રણોની વચ્ચોવચ જમીન તરફથી સામાન્ય રીતે ખતરો રહેતો નથી. પરંતુ, ઉપરથી શિકારી પક્ષીઓનો ડર તો રહે છે જ. અને સમૂહના રક્ષણથી વેગળ થયેલું બચ્ચું કે રેહું પડેલું ઈંડું તરત જ ઝડપાઈ જાય છે.

ઓગણીસમી સદીમાં, મોટા ધરતીકંપથી સિંધુ નદીનાં પાણી મોટા રણમાં આવતા બંધ થયા અને ભવિષ્યમાં પણ ધરતીકંપોના કારણે રણની સપાટીમાં ફેરફારો થાય અને દરિયાના પાણી અંદર ન આવી શકે તો કાયમ માટે રણો, ખારાપટ બની જાય. આમ બન્ને જાતિઓ સામે વિલુપ્ત થવાનો ખતરો ઊભો થાય. અનુકૂલનની ચરમસીમાએ હોવાને કારણે, વિષમ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં સફળ રહેલાં હંજો આવી નૈસર્ગિક હોનારતો સામે એકાએક જોખમ અનુભવે. આવી કુદરતસર્જિત આફતો સામે આપણે કશું કરી શકીએ નહીં. પરંતુ, રણપ્રદેશોમાં માનવસર્જિત ફેરફારો તો આપણે અટકાવી જ શકીએ. (ક્રમશઃ....)

૧૪, જયંત સોસાયટી, રાજકોટ ૩૬૪૦૦૪
૦૬

નિરીક્ષણ તોંધ

કચ્છના પ્રવાસ દરમિયાન કરેલ પક્ષી -
અવલોકન

તા. ૨૦, ૨૧ અને ૨૨ ઓગષ્ટ ૨૦૦૪ દરમિયાન અમે કચ્છના પશ્ચિમ-દક્ષિણ ભાગમાં ભ્રમણ કરતાં હતાં. મૂળ હેતુ, “ધોરાડ” (Great Indian Bustard, *Choriotis Nigriceps*) ને નલિયા (તા. અબડાસા) વિસ્તારમાં શોધવાનો અને ઐતિહાસિક/પુરાતત્વીય અગત્યતા ધરાવતાં સ્થળો જેવાં કે, કેરા(કપિલકોટ), આસંબિયા-નાના, તેરા, કોઠારા, સુથરી - સ્વ. બળવંતરાય મહેતા સ્મારક, પીંગલેશ્વર વગેરે જોવાનો હતો. છતાં ભુજથી નલિયા જતાં અને આવતાં, ઝડપથી પક્ષીનિરીક્ષણ પણ કર્યું

જતાં હતાં. આ પક્ષીનિરીક્ષણ ઉતાવળે કરેલ હોવાથી, નાનાં પક્ષીઓ જેવાં કે, ફુટકી(warblers), માખીમાર (flycatchers), ચંડૂલ(larks) અને ધાનચીડી (pipts) પર ધ્યાન ન દેવાયું હોય એવી પૂરેપૂરી શક્યતા છે.

ત્રણ દિવસ દરમિયાન, બે જગ્યાએ નાની કહી શકાય એવી, પાણીનાં સ્થાનિક પક્ષીઓની માળાવસાહત નોંધી. પહેલી, નાના-આસંબિયા ગામની બાજુમાં આવેલા મહાગંગાજીના ઝરણ વચ્ચે, ગાંડા બાવળના વૃક્ષઝૂંડ ઉપર, જેમાં નાનો કાજિયો(Little Cormorant), સર્પઝીવ(Darter), નાનો ધોળો બગલો(Little Egret), અને ઢોર-બગલો(Cattle Egret), મુખ્ય પક્ષીઓ હતાં.

બીજી માળાવસાહત, ચાવડા રખાલ વિસ્તારમાં નોંધી. જો કે, ચાવડા રખાલનાં સંરક્ષિત વિસ્તારમાં આવેલ તળાવમાં કોઈ બતક, બગલા કે એમની માળાવસાહત નહોતી. કારણ, કદાચ તળાવની વધુ ઊંચાઈ હોય શકે. પણ રખાલ બહાર પશ્ચિમેશ્વર મહાદેવના મંદિરે જતાં, રસ્તામાં આવેલ મહાદેવપર તળાવમાં મોટી માળાવસાહત જોઈ. આ માળાવસાહતમાં પીળીચાંચ ઢોંક(Painted stork), સર્પગ્રીવ(Darter), નાના કાજિયા(Little Cormorant), નાના ધોળા બગલા(Little Egret), ઢોર બગલા(Cattle Egret) મુખ્ય હતાં.

પાણીનાં પક્ષીઓ, અમને ફક્ત તેરા ગામનાં ત્રણ તળાવોમાં જોવાં મળેલ. ત્યાં પાંચ નકટા(Combduck) બે ટીલિયાળી બતક(Spotbill Duck) નોંધી. એ ઉપરાંત, એ જ તળાવમાં કાળી કાંકણસાર(Black Ibis), સર્પગ્રીવ અને ચમચો(Spoonbill) પણ હતાં.

આ વર્ષની પહેલી પટ્ટાઈ(Harrier) નલિયા-કોઠારના રસ્તા પરની વીડીમાં જોઈ. ઘણું દૂર હોવાથી ઓળખવું મુશ્કેલ હતું, પણ ઊજળી પટ્ટાઈ(Pallied Harrier)ની શક્યતા લાગી.

બન્ને તેતરો, ધૂળિયો તેતર(Grey Francolin) અને કાળો તેતર(Black Francolin) ખૂબ જ હતાં. ત્રણ દિવસના પ્રવાસમાં આશરે ૨૦-૨૫ ધૂળિયા તેતર અને ૨૫-૩૦ કાળા તેતર નોંધ્યા હશે.

શિકારી પક્ષીઓ પ્રમાણમાં ઓછાં જોવાં મળેલ, કદાચ વર્ષાઋતુના કારણે હોઈ શકે. જોયેલ શિકારી પક્ષીઓમાં ટપ- સફેદપીઠ ગીધ(Whitebacked Vulture), કપાસી(Blackshouldered Kite), અને એક પટ્ટાઈ, ઊજળી પટ્ટાઈ(Pallied Harrier)(?) હતી.

નલિયા દક્ષિણના આર.એફ.ઓ., શ્રી રઘુવીરસિંહજી જાડેજાની મદદ અને મહેનતને કારણે, ત્રણ ધોરાડનું શાંતિથી નિરીક્ષણ કરવા મળ્યું. ખૂબ જ આનંદની લાગણીઓ અનુભવી. ભારતીય ઉપખંડમાં જ થતું (endemic to Indian Subcontinent) અને વિનાશના આરે(endangered) આવીને ઊભેલું પક્ષી જોવું, એ બહુ મોટું સદ્ભાગ્ય અને લહાવો માનું છે. નલિયાથી લગભગ પાંચેક કિ.મી, કોઠારા રોડ પર, બંધ થઈ ગયેલ ભુજ-નલિયા 'રેલવે ટ્રેક'ની બન્ને બાજુ, ખૂબ જ સચવાયેલી કહી શકાય એવી વીડી આવેલી છે. આ વીડી શ્રી જાડેજાની ભારપૂર્વકની માંગણી અને સૂચનો બાદ અત્યારે સૂચિત અભયારણ્ય

(proposed sanctuary) નો દરજ્જો પામેલ છે અને ખૂબ જ ઝડપથી અભયારણ્યમાં રૂપાંતર પામે એવી આશા રાખીએ. એ વીડીમાં અડધો-એક કલાકની શોધ બાદ, અમારાંથી લગભગ ૪૦-૪૫ મીટરના અંતરે પ્રથમ બે ધોરાડ જોયાં. બન્ને નર હતાં. એક પુષ્પ, તંદુરસ્ત અને સરસ ઊંચાઈવાળો, બીજો અપુષ્પ નર(subadult), થોડી ઓછી ઊંચાઈવાળો હતો. સદ્નસીબે અમારું હલનચલન હોવાં છતાં, બન્ને પક્ષીઓ બિલકુલ ખલેલ નહોતાં પામતાં. બન્ને ચણવામાં (feeding activity) મશગૂલ હતાં. પુષ્પ નર થોડી ઊંચી ડોક કરી અમારાં ઉપર નજર રાખતો હોય, એવું મારું માનવું છે. થોડી વારે બાજુમાંથી, એક માલધારી મોટર સાયકલ પર પસાર થયો, છતાં પક્ષીઓ ખલેલ નહોતાં પામ્યાં. થોડા ઝડપથી ચાલી, દૂર જઈ, ફરી ચણવામાં મશગૂલ. એ જ વીડીમાં થોડે આગળ, લગભગ ૬૦-૭૦ મીટરના અંતરે ત્રીજો એક પુષ્પ નર ધોરાડ જોયો. એ પણ બિલકુલ નિશ્ચિંત અવસ્થામાં, બાવળ નીચે ચરવામાં મશગૂલ હતો. ૪૫-૫૦ મિનિટનાં નિરીક્ષણ બાદ, આનંદ અને સંતોષની લાગણીઓ સાથે અમે આગળ વધ્યાં. જો કે માદા પક્ષી ન જોયાંનો અને પક્ષીઓની ઉડાન ન જોયાનો માનવસહજ અસંતોષ તો સાલવવાનો જ.

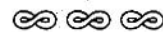
આ જ વીડીમાં જોયેલ અન્ય પક્ષીઓમાં વગડાઉ બટાવડાં (Chestnutbellied Sandgrouse), કાળો તેતર અને ધૂળિયો તેતર મુખ્ય હતાં. નાયણ પીઠો (Rufoustailed Scrub Robin, *Cercotrichas galactotes*) (ઓળખ, શ્રી જાડેજાએ કરાવી, આભાર સહ) અને Rufoustailed Shrike, *Lanius isabellinus* અમારા માટે આનંદપ્રદ હતાં.

પ્રવાસ દરમિયાન, ઘણી સંખ્યામાં ચાષ (Indian Roller) જોવા મળ્યાં. દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી (વલસાડની આજુબાજુ) લગભગ નામશેષ થઈ ગયેલ ચાષ, મને ગામેગામ, રસ્તાની બાજુ પર થાંભલાઓ તથા તાર ઉપર બેઠેલ જોવા મળ્યાં.

વૈયાં (Rosy Pastor) આ મોસમના પ્રથમ, આ પ્રવાસ દરમિયાન સતત, અને ઘણી સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં. એય એના 'રોઝી' રંગ સાથે!

ડૉ. પીયૂષ પટેલ

અવિ આર્કેડ, ડૉ. હાઉસ સામે, હાલર રોડ, વલસાડ ૩૯૬૦૦૧

કોયલ પણ શિકારી ?

શુક્રવાર તા. ૨૫-૬-૦૪ના રોજ સાંજે પોણાસાતની આસપાસનો સમય- ફળિયામાં બેઠો હતો. સામેના ઘરના પ્રથમ માળ પર હવાની અવરજવર માટે, પશ્ચિમ દિશામાં પ્લાસ્ટીકનું ભૂંગળું દિવાલમાં સોસરવું બેસારેલ છે. ત્યાં દૈયડ અવરજવર કરે, એટલે માળો હશે એમ અનુમાન કર્યું.

હમણાં જ, દૈયડનો કકળાટ એકધારો સંભળાતાં ઊંચું જોયું તો કોયલે, ભૂંગળાના કાણા પાસે પગના પંજાથી ચોંટીને, મોં-ગરદન અને અડધું શરીર ભૂંગળાના બાકોરામાં ખોસેલું જોયું. બહાર ચકલાં અને બે બુલબુલ પણ દૈયડના સૂરમાં સૂર પુરાવવા આવી પહોંચ્યા. કોયલની પૂંછડીના પીંછા પહોળા થઈને દિવાલ સરસા, જાણે ટેકો આપતા હોય તેમ પંખાની માફક પહોળા થયેલ જોયાં. આ ભૂંગળામાંથી 'કાંઈક' ચાંચમાં પકડીને ઊડી ગઈ. શું તે ના દેખાયું, ઈંડું તો નહોતું. કદાચ મારી નાખેલ બચ્ચું હતું. ખાઈને, વધેલું લઈને લીંબડા પર બેસીને ખાધું. નર કોયલ પાસે જ બેઠો હતો.

બરાબર ત્રીજે દિવસે, રવિવારે સવારે લગભગ સાત-સવા સાતની આસપાસ આ જ બનાવનું બીજી વાર પુનરાવર્તન થયું. કોયલને બીજાં પંખીઓનાં બચ્ચાંનું ભોજન માફક આવતું હશે? આજ સુધી કોયલને ફળભક્ષી માનતો હતો- કદાચ જીવાત ખાય પરંતુ કાગડાની જેમ નાના બચ્ચાંઓ અને ઈંડાં ખાતું પ્રથમ વાર જોયું. માદા જ હતી તેમાં શંકા નથી, કારણ તેના કાબરા શરીરથી તો ઓળખાઈ જાય. એકદમ કાળો તે નર કોયલ. (તક મળ્યે કોયલ નાના પંખીઓનાં ઈંડાં-બચ્ચાં ખાઈ જાય છે. - લા.)

રમેશ પંડ્યા

૧૦, વર્ધમાન નગર, ધંધુસર રોડ, જુનાગઢ-૩૬૨૦૦૧

ગીરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

ગીરના જંગલમાં તા. ૪-૫-૦૪ થી તા. ૧૮-૬-૦૪ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન જુદા જુદા દિવસે અમે પિતા-પુત્રી એ કરેલ પક્ષીદર્શનનો અહેવાલ નીચે મુજબ છે.

તા. ૪-૫-૦૪ : ગીરમાં, ખાંભાથી નજીક આવેલ હનુમાનગાળાની જગ્યામાં પક્ષીદર્શન કર્યું. નવરંગ (Indian Pitta) દેખાવા લાગ્યા હતાં, પરંતુ તેમની હિલચાલ બિલકુલ ઓછી હતી અને બોલવાનું સદંતર બંધ હતું. દૂધરાજની (Paradise Flycatcher) હિલચાલ પણ

ધીમી હતી. માળાની કોઈ તૈયારી દેખાતી ન હતી. પીળક (Golden Oriole)ના નર-માદાની એક જોડી ફરતી હતી. સોનેરી પીંક લક્કડખોદનું (Goldenbacked Woodpecker) એક જોડું, લગભગ મા-બાપ જેવડા જ થઈ ગયેલા એક બચ્ચાને સાથે લઈ એક થડથી બીજા થડે જતું હતું. ક્યારેક એંઠવાડની કૂંડીમાં પડેલ જીવડાં પકડી ખાતું હતું. આશ્રમના મકાનનાં એક બાકોરામાં દૈયડ (Magpie Robin) વારે વારે જતું હતું. મોટા લેલાંની (Large Grey Babbler) એક જોડી, માળાની સામગ્રી લઈને વારે વારે આંસોદરા (બો હેનિયા ટોમેન્ટોસા)ના એક ઘટાદાર વૃક્ષમાં જતી હતી. આ ઉપરાંત, બીજાં પચીસેક જાતિનાં પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં.

તા. ૬-૫-૦૪ : આજે વહેલી સવારથી જ પક્ષીદર્શન શરૂ કર્યું. નવરંગે થોડું થોડું બોલવાનું ચાલું કર્યું. દૂધરાજની હિલચાલ વધી હતી. પીળક, આશ્રમમાં આવેલા ઉમરાના (ફાયકસ ગ્લેમોરેટા) ના એક વૃક્ષમાં માળાની સામગ્રી લઈ જતો હતો. આશ્રમના વિશાળ વડલામાં આશરે ૫૦ હરિયલ ટેટાની મહેફિલ માણતાં હતાં. આજે વધારામાં એક જોડી કાબરા રાજાલાલ (Whitebellied Minivet)ની જોઈ.

તા. ૧૪-૫-૨૦૦૪ તથા ૧૫-૫-૨૦૦૪ : આ બન્ને દિવસે અહીં પક્ષીઓનું બારીકાઈથી અવલોકન કર્યું. નવરંગ એકબીજા સામે જોરજોરથી સીટીઓ મારતાં હતાં અને વચ્ચે વચ્ચે સમય મળે ત્યારે, જમીન ઉપર ઊતરી સૂકા પાંદડાં ખંખોળી, જીવડાં શોધી પેટપૂજા કરતાં હતાં. દૂધરાજનો નર, માદાની પાછળ લાંબી પૂંછડી લઈને ફરતો હતો. પીળક માળો બનાવી ઈંડાં મૂકી દીધાં હોય તેવું લાગતું હતું.

એક ખાસ નોંધનીય બાબત એ લાગી કે, અગાઉ અહીં રાખોડીશિર કાબર (Greyheaded Myra) નું એક ટોળું (લગભગ ૧૦ થી ૧૫) સરળતાથી જોવા મળતું તથા એક જોડી શ્યામશિર કસ્તૂરા (Eurasian Blackbird)ની પણ જોવા મળતી, તે આ દિવસો દરમિયાન જોવા મળી નહિ. તા. ૧૫-૫-૦૪ના પક્ષીઓની હિલચાલ બિલકુલ બંધ થઈ ગઈ હતી.

તા. ૧૩-૬-૦૪ : આ દિવસે અમારી સાથે રાજુલાથી ડો. પી. પી. મૂછડીયા પણ જોડાયા હતાં. નવરંગે માળા લગભગ બનાવી લીધાં હતાં. નરમાદા વારાફરતી માળામાં બેસતાં હતાં. જે બહાર હોય તે પેટપૂજા કરતું. વળી ક્યારેક, વૃક્ષની એકાદ ડાળ ઉપર બેસી (માળાની નજીકના જ વિસ્તારમાં) ડબલ સીટીનો તેનો કર્ણપ્રિય અવાજ કરતું.

માળા થઈ ગયા બાદ બોલવાનું ઓછું થઈ ગયું હતું, પરંતુ સૂર્ય જ્યારે વાદળાં પાછળ ઢંકાઈ જાય ત્યારે બોલ્યા કરતું. દૂધરાજ, માળા બનાવવાના કામમાં લાગી ગયા હતાં. નર દૂધરાજ જ્યારે માળામાં બેસી, માળાની બહારની દિવાલને ચાંચ વડે સમારતો હોય અને તેની લાંબી પૂંછડી માળા બહાર ફરકતી હોય ત્યારે મનોહર દ્રશ્ય ખડું થતું. આજે મયુરો કળા કરીને નાયતા જોવા મળ્યાં. પીળકની બીજી એક જોડી આશ્રમના એક આંબામાં માળો બનાવતી નજરે ચડી. આજે, આ વર્ષમાં પહેલી વાર ચાતક(Pied Crested Cuckoo) ને બોલતું-બોલતું પસાર થતું જોયું. જેવાં વાદળા થતાં કે બપૈયો(Indian Hawk Cuckoo) તેના ઉત્તરોતર ઊંચા થતા જતા અવાજમાં બોલતો સંભળાતો. રાખોડીશિર મેના(Grey Headed Myna)ની એક જોડી (ફક્ત એક જ જોડી) માળાની સામગ્રી લઈ વડલાની બખોલમાં જતી હતી. (Yellowthroated Sparrow)નું એક ટોળું ઊડતું નજરે ચડ્યું. શ્યામશિર કશ્યો(Blackheaded Cuckoo Shrike) ઝાડની ટોચ ઉપર બેસી બોલતો જોવા-સાંભળવા મળ્યો. આજે કુહૂકંઠ (The Cuckoo) નો કહ્-કૂ.... કહ્-કૂ સાંભળવા મળ્યું પરંતુ જોવા ન મળ્યું. પાછા ફરતાં રસ્તામાં એક ખેતરની વાડમાં નીચું માથું રાખીને ઘૂસતો સિરકીર(Sirkeer Cuckoo) જોવા મળ્યો. તેમજ એક પીળાપગ બિલ બટેર (Button Quail, Turnix tanki) જોવા મળી.

તા. ૨૦-૬-૨૦૦૪ : આજે મારી સાથે મારા સાથી મિત્ર રાજુભાઈ દવે પણ જોડાયા હતાં. નવરંગનો એક માળો વિખરાઈ ગયેલો જોવા મળ્યો. બચ્ચાં મોટાં થઈને ઊડી ગયા હશે? કોઈ શિકારી પક્ષીની નજરે માળો ચડી ગયો હશે? દૂધરાજના વધુને વધુ માળા નજરે ચડતા હતા, પરંતુ જોવા મળેલ સાતેય માળામાં ક્યાંય સફેદ નર નહોતો, દરેક જગ્યાએ તપખિરિયા રંગનો નર જ હતો. આગલા વરસે પણ આમ જ હતું. તો આગલા વરસે જોવા મળેલા નર આ વરસે પૂર્ણ પુખ્ત ન થયા હોય? કે પછી સફેદ થઈ જતા નર અન્યત્ર સ્થળાંતર કરી જતાં હશે? આજે તલિયા ટપૂસિયા (Spotted Munia) પાણીના ખાબોચિયામાં પાણી પીવા આવતા હતા.

તા. ૯-૭-૦૪ :

આજે બીજો એક નવરંગનો માળો વિંખાઈ ગયેલો નજરે ચડ્યો. નવરંગ ખૂબ જ ઓછું બોલતાં સાંભળવા

મળતાં હતાં. દૂધરાજના વધુને વધુ માળા જોવા મળતા હતા. પીળકનાં બચ્ચાં થઈ ગયા હતાં. તેને નર-માદા વારે વારે ખોરાક આપતાં હતાં. શ્વેતનયના (White-eye) ના ટચૂકડા માળા નજરે ચડતાં હતાં. શોબિગી(Iora)ના માળા જોવા મળતા હતા. બપૈયાના 'કોલ' ખૂબ જ વધી ગયા હતા, પણ પક્ષી નજરે ચડતાં નહોતાં. હવે કુહૂકંઠ સાંભળવા મળતું નહોતું. અહીં વરસાદ નહિવત્ થયો છે, એટલે કદાચ કુહૂકંઠ મધ્ય ગીરમાં વધારે વરસાદવાળા વિસ્તારમાં સ્થળાંતર કરી ગયું હશે?

ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ, કુ. મિત્રવિદ્યા અધ્વર્યુ
ડો. પી. પી. મૂછડીયા, રાજુભાઈ દવે

૩૭, ગાયત્રી સો., વિદ્યુતનગર પાછળ, સાવરકુંડલા ૩૬૪૫૧૫

ઢોરબગલા(Cattle Egret)ની માળાવસાહત

તા. ૧૩-૭-૦૪ના રોજ, મ્યુનિ. ગાર્ડન, વેરાવળમાં ઢોરબગલાના માળાની ગણતરી નીચે મુજબ કરી. (વૃક્ષના નામની બાજુમાં માળાની સંખ્યા દર્શાવેલી છે.)

બોરસલી-૨૧+, બોરસલી-૪૫+, પીપળો-૩૦+, શિરિષ-૪૦+, ઊમરો-૬, બોરસલી-૨૫+, પીપળો-૩૫+, બોરસલી-૪૦+, પીળી કરેણ-૨૧+ બે વૃક્ષો સિવાય બાકીનાં વૃક્ષો રસ્તાની બાજુએ છે.

અંદરના ભાગે આવેલા એક પીપળાના નીચે બેસવા માટેના સીમેન્ટના બે બાંકડા બગલાની ચરકથી બેસવા લાયક ન રહેતા, ત્યાં બેસતા વડીલોએ પીપળાની એક ડાળ કપાવી નાખી આથી ઘણા માળા નાશ પામ્યા.

ભગવાનજી જાવિયા

૧૬/બી, શક્તિનગર સોસાયટી ડાબોર રોડ, વેરાવળ-૩૬૨૨૬૬

અમરેલી જિલ્લામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

અમારા વિસ્તારમાં આગોતરા વરસાદે જળાશયો છલકાતાં નાની ડૂબકીઓ(Little Grebe)એ દેખા દીધી. ૬ થી ૭ ની સંખ્યામાં આજે (૩-૯-૦૪) પણ છે. ૨૩-૭-૦૪ના વહેલી સવારે શાળાના તમામ વિદ્યાર્થીઓ અને અમે અભુતપૂર્વ દ્રશ્ય જોયું. આશરે ૬૦૦ થી ૭૦૦ જેટલા ઢોરબગલા(Cattle Egret) શાળાના મેદાનમાં, કમ્પાઉન્ડ વોલ ઉપર તથા શાળાની આસપાસ સવારના દસ વાગ્યા સુધી જોવા મળ્યા, મોટા ભાગના આરામ જ કરતા હતા.

ફરી આટલી સંખ્યામાં જોવા મળ્યા નથી. શું એ રાતવાસો(Roosting) હોઈ શકે? અમારા ગામના નાના તળાવ તરીકે ઓળખાતા જળાશયમાં નકટા(Comb Duck) એ બે માસ માટે મુકામ કર્યો. શાળાના મેદાનમાં ઉગેલા ઘાસમાં દિવસ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓની હાજરી વચ્ચે ચરતા રહ્યા. નર પાંખો ફફડાવી માદાને રીઝવતો જોવા મળતો. ચરતા-ચરતા ગામની શેરીઓ સુધી પહોંચ્યા. પક્ષીપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓ રોજે-રોજની પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધ પહોંચાડતા રહ્યા. વૈયા(Rosy Pastor) સમયસર આવી ગયેલા નોંધ્યા. ૩-૭-૦૪ ના રોજ ચાસ(Indian Roller), ટીલીયાળી(Spotbill Duck) અને કૈચીપૂંછ વાબગલી(River Tern) વિદ્યાર્થીઓએ જોઈ.

સુરેશ ડી. નકરાણી

નિસર્ગ, નીલકંઠ પાર્ક, અમરેલી-૩૩૫૪૫૦

જામનગરને આંગણે મોંઘેરા મહેમાનો

તા. ૧૯-૧૨-૦૪ના રોજ થોડા યુવા પક્ષીનિરીક્ષકો સાથે પિરોટન ટાપુની મુલાકાત લીધી. ૮૦૦ જેટલા શંખલા (Crab Plover) અમારાથી વીસેક મીટર દૂર ઊતર્યા. નજીક જતાં શરૂમાં એક પગ પેટમાં દબાવી ૧૦ ડગલાં એક પગે દોડતા ભાગ્યા અને પછી બધા ઊડીને પાછા આવ્યા. તેમની સાથે ૮ અબલખ (Oystercatcher) પોતાની લાલ ચાંચ અને પગ તથા કાળા રંગથી શંખલાના ટોળામાં જુદા તરી આવતા હતા. ૨ મોટા ધોમડા(Great Blackheaded Gull), ૮ પીળાપગ ધોમડા(Herring Gull), ૧૫૦ જેટલા લડાખી ધોમડા(Brownheaded Gull), ૫ નાની દરિયાઈ વાબગલી(Indian Lesser Crested Tern) સૂર્યસ્નાન કરતા નજરે ચડ્યા.

તા. ૨૧-૧૨-૦૪ ના રોજ સવારના ૮-૩૦ વાગ્યે જામનગર મેડીકલ કોલેજનાં હોસ્ટેલ વિસ્તારમાં કરેલ પક્ષીનિરીક્ષણ યાદગાર બની રહ્યું. તે માટે ત્યાં અભ્યાસ કરતા બે ઉત્સાહી મિત્રો - શ્રી જલ્પન રૂપાપરા અને શ્રી મૌલિક વરૂનાં અમે બધા ઋણી છીએ. તે બન્ને અડંગ પક્ષીનિરીક્ષકો છે. જતાંવેત 'ડીન બંગલા' પાસેના આંબામાં પીળક (Golden Oriole) જોયું. ચાલો, શરૂઆત તો સારી થઈ. થોડી વારમાં તે જ આંબામાં ચટકી માખીમારે(Redthroated Flycatcher) દર્શન દીધા.

પણ જેની અમે આતુરતાથી રાહ જોતા હતા, તે નીલપંખા(Blacknaped Flycatcher) એ ત્યાર પછી હાજરી પુરાવી. અમે ખુશ થઈ ગયા. આ ઓછું હોય તેમ થોડીજ વારમાં રૂપકડા તરવરિયા માખીમારે(Greyheaded Flycatcher) દર્શન દીધા. આ ત્રણેય માખીમારો આંબામાં ઊડતી જીવાત ચપળતાથી પકડીને ઓરોગી જતા હતા. આકર્ષક અને મનમોહક એવાં આ પંખીઓના આછા અવાજથી પણ તેમની હાજરીનો ખ્યાલ આવી જતો હતો. અમારું નશીબ જોર કરતું હોય તેમ ૧૦-૧૫ ફૂટ દૂરનાં નાનાં વૃક્ષોમાં એક નાનું અને નવું પંખી દષ્ટિગોચર થયું. તેની પાકી ઓળખાય થાય એટલા માટે જ જાણે તે નિરાંતે બેસી રહ્યું. એ હતો બદામી માખીમાર(Brown Flycatcher) થોડે આગળ જતાં નર દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) સામે મળ્યો. નાના એવા વિસ્તારમાં થોડી જ વારના પક્ષીનિરીક્ષણમાં પાંચ પાંચ માખીમાર પંખીઓ જોવા મળી જાય એ જેવું તેવું ખુશકિસ્મત નથી! આ માટે જલ્પનને અને મૌલિકને ખૂબ અભિનંદન આપ્યા. આમાંથી નીલપંખો, તરવરિયો અને બદામી, આ ત્રણ માખીમારો જામનગર ખાતે નો પહેલો 'રેકોર્ડ' છે.

તા. ૧-૧-૦૫ ના રોજ વહેલી સવારે રણજિત સાગર ગયા. ૭-૩૦ વાગ્યે તો અમે ડેમની પાળ ઉપર હતા. મેહુલ દુહિયા, ઉમેશ અને સુભાષ ગંઢા સાથે હતા. ૨૫૦૦ જેટલી ગુલાબી પેણ(Rosy Palican) નાની મોટી ટોળીમાં કાર્યરત દેખાણી. માથા અને ડોકને પાણીમાં પછાડી માછલીઓને જાણે કે હાંકો કરવા લાગી. આને લીધે પાણીની છાલકો પાંચેક ફૂટ ઊંચી ઉછળતી. ઊગતા સૂર્યનાં કિરણો તેમાંથી પસાર થતાં નયનરમ્ય દશ્ય સર્જતું હતું.

દૂર બોલતા કરકરા (Demoiselle Crane) સંભળાતા હતા. પાળથી નજીક નાની મુરઘાબી (Common Teal) પાણીમાં તરતી હતી. મોટી વાબગલી (Caspian Tern), ભગતડાં (Coot), ટીલિયાળી બતક (Spotbill Duck), કબૂત બગલો (Grey Heron), નડી બગલો (Purple Heron), કાણી બગલી (Pond Heron), તથા થોડે દૂર કાળીડોક ઢોક (Blacknecked Stork), લુહાર (Gadwall), ચેતવા(Gangeny), ગયણા(Shovler), ધોળીઆંખ કારચિયા(White-eyed Pochard), જોવા મળ્યાં. રાખોડી કારચિયા (Tufted Pochard) ૧૦ અને કાબરી કારચિયા(Common Pochard) ૧૨, ડૂબકીઓ

મારીને ખોરાક શોધતાં હતાં.

પાછા વળતી વખતે કાંઠાનાં વૃક્ષોમાં પચનક (Baybacked Shrike)ને શિકારક્રિયામાં વ્યસ્ત જોયો. બબ્બઈ (Brahminy Myna) અને કંસારા (Coppersmith) પણ તેમાં દેખાયા. દૂરથી સંભળાતા ૩૦૦ જેટલા કરકરાનું ટોળું હવે સામા કાંઠે આવી ગયું હતું.

જયપાલસિંહ જાડેજા

૮, પટેલ કોલોની, જામનગર ૩૬૧૦૦૮

ભાવનગરમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

હવે (તા. ૨-૬-૦૪) ચોમાસુ ઢૂંકું આવતું જાય છે. બાવળની કાંટમાં સુગરીનાં ઝૂંડ દેખાય છે. નરને પીળા માથાં થયા છે. ખેતરમાં ચરતા ઢોરબગલાને ગળે નારંગી રંગની ઝલક દેખાવા માંડી છે. પીળકની જોડી સોસાયટીમાં આવતી જતી થઈ છે. એક વાર નવરંગ (Indian Pitta) ને પણ સાંભળ્યો. ચાતક (Pied Crested Cuckoo) ૨૭-૫-૦૪ની મધ્યરાત્રિએ સાંભળ્યો. નવાઈ લાગે તેવી એક બાબત એ કે, મારા આ વિસ્તારમાં આ વખતે મોટાં લેલાં (Large Grey Babber) હજી સુધી માત્ર એક જ જોઈું હું, નહીંતર ઉનાળાની બપોરે મને સૂવા દેતાં નહીં!

બીજી નવાઈની બાબતમાં, અહીં રૂવાના તળાવે જીવદયા પ્રેમીઓ પંખીઓને ચણ તથા ગાંઠિયા નાખે છે. તે ખાવા કાગડા, કબૂતર, ત્રણેય જાતની કાબરો, બુલબુલ, કાળોકોશી, વગેરેની સાથેસાથ તળાવમાં તરતી બતકોમાંથી ટીલિયાળી બતક (Spotbill Duck) તથા નકટા (Comb Duck) અચૂક પહોંચી જાય છે. નકટા તો દાદાગીરી કરીને ટીલિયાળી બતકને ભગાડવા અને ગાંઠિયા ખાવા તત્પર રહે છે. તે જરા શરમાળ છે. બીજાઓની વધુ પડતી ગીરદી તે સહન કરી શકતી નથી. નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal) તથા ડૂબકી (Little Grebe) મિજબાનીમાં ભળતાં નથી.

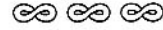
નકટા તો હવે (તા. ૧૯-૭-૦૪) હું દસ જ ફૂટ દૂર બેઠો હોઉં તો પણ નકટી થઈને ગાંઠિયા ખાવા અચૂક આવે છે! તળાવની સપાટીએ ઊભેલી જલજ વનસ્પતિમાંથી પોપટા જેવા ફળ ખાવા પોપટની ટોળી ઊતરી પડે છે. રસ્તે આવતાં ખેતરોમાં ચાસટિયો ઊભો છે. તેના કણસલામાંથી દાણા ખાવા માટે સુગરી અને પોપટ વચ્ચે હરિકાઈ થાય

છે. આજુબાજુમાં બેઠેલ સુગરીના નરનું પીળું માથું અને પોપટની લાલ ચાંચ એક મનમોહક દૃશ્ય ઊભું કરે છે. ટીલિયાળી બતક માળા પર બેસી ગઈ છે. સવારમાં તેની આવન જાવન વધારે રહે છે.

વહેલી સવારે દૈયડનું ગાન સાંભળવાની મજા આવે છે.

નવનીત ભટ્ટ

૨૪, માતૃસ્મૃતિ, બેંક સો., સુભાષનગર, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૧

જામનગર જિલ્લામાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૧-૯-૦૩ : ફોટોગ્રાફર શ્રી કમલ ભટ્ટ તથા હું ખીજડિયા ભાગ-૧ તરફ ગયા. ચોમાસુ સારું હતું. એટલે પાણી ઘણું હતું. બે શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana) નજરે ચડ્યાં. એ તો ઠીક પણ ત્યાં શોબિગી (Common Iora)નો મીઠો અવાજ સાંભળતાં સાનંદાશ્ચર્ય થયું!

તા. ૧૪-૯-૦૩ : સવારે ૬-૦૦ વાગે અમે ખીજડિયા ગયા. મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe)એ જાબુંડા તરફ પ્રજનન કર્યાની માહિતી, શ્રી યશોધન ભાટિયાએ આપેલી. થોડે જતાં તેનો અવાજ સંભળાયો. દૂરબીનથી જોતાં એક પંખી માળા પર બેઠેલ અને એક પંખી આસપાસ ફરતું જોવા મળ્યું. ત્રણ વરસ પહેલાં ખીજડિયા-૧ માં મોટી ચોટીલી ડૂબકીનાં બચ્ચાંને તેમનાં માબાપની પીઠ પર સવારી કરતાં જોયેલ પણ માળો તો આ વખતે પહેલી વાર મારી નજરે ચડ્યો. કમલભાઈએ ફોટા પાડવા શરૂ કર્યા. ત્યાં મને બીજો અવાજ સંભળાયો. દૂરબીન માંડ્યું તો બીજો માળો! તેમાં એક ઈંડું અને એક બચ્ચું હતાં. થોડી વારમાં ફરી અવાજ સંભળાયો જોયું તો ત્રીજો માળો! ફક્ત પાંચ મીટરના અંતરે એક બીજાથી નજીક ત્રણ માળા જોયા. થોડે દૂર ભગતડા (Coot)ના પણ બે માળા દેખાણા. ડૂબકીના માળાની માફક તે ઘાસના બનાવેલા હતા. આસપાસ નીલ જલમુરઘો (Purple Moorhen) પોતાની પૂંછડી ઊંચી નીચી કરતો હતો. નાની ડૂબકી (Little Grebe) પણ તરતી દેખાતી હતી.

દરિયાના પાણીવાળી ડાબીબાજુએ કાળીડોક ઢોક (Blacknecked Stork)ની એક જોડીને ઊડી જતી જોઈ. પહેલા વોચ ટાવર પર ચડીને જોતાં, ૧૫૦ મીટર જેટલે દૂર પાણી વચ્ચેના એક ઝાડ ઉપર તેનો માળો હતો. તેમાં એક પક્ષી સાથે એક બચ્ચું પણ હતું. મારું અનુમાન એવું છે કે,

ખીજડિયાના આ વિસ્તારમાં કાળીડોક ઢોંકની બે જોડી પ્રજનન કરતી હોવી જોઈએ. 'મરીન પાર્ક'ના અધિકારી શ્રી જાનીનો સંપર્ક કરતાં બે જોડી પ્રજનન કરે છે, તેમ તેમણે પણ જણાવ્યું.

તા. ૨૦-૯-૦૩ : બે યુવા પક્ષીનિરીક્ષકો આશિષ તથા ચિરાગે જામનગર રેલવે સ્ટેશન તરફની તળાવડીમાં જલમુરઘી (Indian Moorhen)ના પ્રજનનના વાવડ આપેલા આથી હું તે તરફ ગયો. ૫૦ મીટર દૂર પાણીમાં ઊગેલાં ઘાસમાંથી ત્રણ જલમુરઘી તરતી તરતી નીકળી. તેમનાં છ બચ્ચાં પાણીકાંઠે હતાં. થોડે દૂરથી ખોરાક લાવીને માબાપ તેમને ખવરાવતાં હતાં. તેઓ ખોરાક લઈને આવે એટલે બચ્ચાં પહેલા પહોંચીને ખોરાક લેવા માટે પડાપડી કરે. માબાપ ક્યારેક ગુસ્સે થઈ કોઈકને ચાંચ મારતાં.

તળાવડી વચ્ચેનાં ઘાસમાં શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana) ચાલતું હતું. પછી ઊડીને કિનારે ઊગેલાં ઘાસ પાસે ઊતર્યું. ત્યાં તેનાં ત્રણ બચ્ચાં મારી નજરે ચડ્યાં. ૪૦ મીટર જેટલી આ નાની તળાવડીમાં જલમુરઘી અને જલમાંજરનું પ્રજનન થતું હતું!

તા. ૨૨-૯-૦૩ : શ્રી કમલ ભટ્ટ અને હું, ત્યાં ફરી ગયા તો જમણી બાજુના ઘાસમાં ચાલતા થએલા જલમાંજરનાં ત્રણ બચ્ચાં દેખાણાં. પેલા ડાબી બાજુના ઘાસવાળા બચ્ચાં તો મોટા થઈ તેમનાં માબાપ સાથે સ્વતંત્ર રીતે ફરતાં, તરતાં હતાં.

તા. ૨૩-૯-૦૩ : યુવા મિત્રો ચિરાગ, આશિષ અને સૂરજે આપેલ માહિતી મુજબ લાખોટા તળાવના મીગ કોલોનીવાળા પાછલા તળાવ તરફ ગયો, તો નાની સિસોટી બતક (Lesser Whistling Teal)ની જોડીને પોતાનાં છ બચ્ચાં સાથે જોવાની મજા આવી.

તા. ૭-૧૨-૦૩ : ફોટોગ્રાફર કમલ ભટ્ટે જણાવ્યું કે, ગુલાબી ચાંચવાળી મોટી બતકના પોતે ફોટા પાડ્યા છે. સ્થળ પર જઈને મેં જોયું તો ગ્રેલાગ ગોસે (Greylag Goose)! ખીજડિયા ખાતે હાલમાં તેનો આ પ્રથમ 'રેકોર્ડ'. ૧૬ જેટલા હતા.

તા. ૧૮-૧-૦૪ : પિરોટન ટાપુ ગયો, તો ત્યાં શંખલા (Crab Plover) હજારોની સંખ્યામાં હતા. આઠ અબલખ (Oystercatcher) અને ૧ કાયબરંગી (Turn stone) પણ જોવા મળ્યા.

તા. ૩૦-૩૧-૧-૦૪ : જાંબુડા વોચ ટાવર પાસે

પાળા ઉપર લગભગ બાવન જેટલાં તેજપર (Little Pratincole) જોયા. રાખોડી કારચિયા (Common Pochard) ૧૪૦૦, સીંગપર (Pintail) ૧૨૦૦, નાની મુરઘાબી (Common Teal) ૧૫૦, ગયણા (Shovellar) ૪૮૦૦ જોવા મળેલ. ભગતડા (Coot) ૨૫૦૦ અને ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican) ૨૮૦ હતી. ખીજડિયામાં આ વખતે પાણી ઘણું હોવાથી પંખીઓથી છવાઈ ગયું છે. રસ્તામાં શ્યામકંઠ રણપિટ્ટા (Desert Chat)ની બે જોડી વારેઘડીએ દેખાયા કરતી હતી. તે ઉપરાંત નાના ચંડૂલ (Syke's Crested Lark) અને ભરત ચંડૂલ (Eastern Skylark) વાડમાં દેખાતા.

એક વાતની નવાઈ લાગી. ઊલટી ચાંચ (Avocet) એક પણ જોવા ન મળ્યા. શિયાળુ નાની ડૂબકી (Blacknecked Grebe) ૩૫ જેટલી જોઈ આનંદ થયો. મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) હવે જામનગર વિસ્તારમાં બારે માસ વસતી થઈ ગઈ લાગે છે.

નાના રણમાં પક્ષીનિરીક્ષણ

તા. ૭-૮-૯ જાન્યુઆરી ૦૪ : કચ્છના નાના રણમાં બજાણા કેમ્પમાં બે મિત્રો સાથે ગયેલો. પોષી પૂનમના રોજ રાત્રે ૧૧-૩૦ સુધી દશરથિયા (Indian Nightjar) માટે ઠંડીમાં પોણી કલાક ફર્યા પણ સફળતા ન મળી. બીજી રાત્રે એ.સી.એફ. શ્રી રાણા અમારી સાથે વાળુ કરીને પાછા જતા હતા. માંડ ૧૦૦ મીટર ગયા હશે અને ફેરેસ્ટ ગાર્ડને વાયરલેસ કર્યો "જયપાલસિંહને જલદી મોકલો. મારી જીવની સામે જ રસ્તા ઉપર દશરથિયું બેઠું છે." અમે દોડ્યા. જોયું, તો રણ દશરથિયું (Syke's Nightjar) માત્ર ૮ ફૂટ જેટલા અંતરે (કેવી રીતે ઓળખ્યું? -લા..). બીજા દિવસે સવારે ચા પીતા હતા ત્યારે સામે જ મોટા ચંડૂલ (Crested Lark) ચણતા હતા. થોડી વારમાં ખેતરિયા (Rufoustailed Lark) ની એક જોડી તેમાં ભળી.

જયપાલસિંહ જરૂરજ

"શ્રી અંબાભુવન", ૮ પટેલ કોલોની રોડ નં. ૩/૪, જામનગર-૩૬૧૦૦૮

કાજ અને કરલી, મારે માટે બે નવાં જળપ્લાવિત ક્ષેત્રો

ચાલુ શિયાળામાં બે નવાં (મારે માટે) જળપ્લાવિત

વિસ્તારો નિહાળ્યાં. કોડીનાર તાલુકાનું કાજ અને પોરબંદર તાલુકાનું કરલી. કાજમાં, ૨૦૦૩ના જાન્યુ.માં શ્રી ઈન્દ્ર ગઢવીએ ૨૨૦૦ કુંજ (Common Crane) નોંધી હતી. હું ૨૧-૧૧-૦૪ના રોજ કાજ ગયો હતો. કાજ, જોગીખારો, વેલણ અને માઢવાળનો ખારો, એમ સળંગ નવ કિ.મી. લંબાઈનો પાળો, દરિયાની ખારાશ રોકવા માટે અને મીઠા પાણીના સંગ્રહ માટે ૧૯૮૫-૮૬ના વર્ષની આસપાસ બનાવાયો હતો. અછત રાહતનાં કામો અંતર્ગત આ કામ થયું હતું. નજીકમાં જ સાંગાવાડી નદી પરનો એક અલગ પાળો છે, જે નાનાવાડા ગામે છે અને એક જુદો જળધાવિત વિસ્તાર બનાવે છે. કાજના જળધાવિત ક્ષેત્રમાં માલસમ, ચરખલી, નાના કાજ, મોટા કાજ, વેલણ અને માઢવાળ ગામોનું વરસાદી પાણી ભેગું થાય છે. લંબાઈ ૯ કિ.મી. છે, પણ પહોળાઈ અડધાથી દોઢેક કિ.મી.ની. પેણ (Pelican) સહિત, આપણાં જળધાવિત વિસ્તારોની મોટાભાગની પક્ષી જાતિઓ ત્યાં જોવા મળી. કુલ ૨૩ જાતિઓ એ દિવસે, મેં જોઈ.

૧૫-૧૨-૦૪ના રોજ કરલી અને ગોસાબારાના વિસ્તારો જોયા. લગભગ પાંચેક વર્ષો અગાઉ ગોસાબારા અને ટુકડા ગામ વચ્ચે લગભગ ૧૪ કિ.મી. લંબાઈનો પાળો ખારાશ રોકવા માટે બાંધવામાં આવ્યો. પાંચ હજારથી વધુ કુંજ, ૫૦૦ થી ૬૦૦ જેટલી ગુલાબી પેણ (Rosy Pelican), ઉપરાંત પચીસેક અન્ય જાતિઓ, જેમાં મોટા ભાગની બતકો તથા કાદવ ખૂંદનાર પક્ષીઓ (waders)નો સમાવેશ થાય છે, તે જોવા મળ્યાં. ટુકડા ગામનાં લોકો પણ આ વિસ્તાર માટે જાગૃત છે અને શિકાર અટકાવવા પ્રયત્નશીલ છે. આ જળાશયને ફરતાં ગામોને ખૂબ જ લાભ થયો છે અને ખેતી પણ વિકસી છે. કુલ સંખ્યાનો અંદાજ દસહજારથી વધે. આમ સૌરાષ્ટ્રનાં બે ખૂબ સુંદર જળધાવિત ક્ષેત્રો જોવા મળ્યાં.

ઉદય વોરા

બનાસકાંઠાનો મુડા બેટ

જાન્યુ-ફેબ્રુ. ૨૦૦૪ની ધુડખર ગણતરી દરમિયાન બનાસકાંઠા વિસ્તરણ વિભાગના નાયબ વનસંરક્ષણ શ્રી મુકેશકુમારે કચ્છના મોટા રણના કાંઠે, મુંડા બેટ તથા આજુબાજુનાં ગામોના વિસ્તારમાંથી ૨૬ જેટલાં ટિલોર (Houbara Bustard) હોવાનું નોંધ્યું હતું. એ અનુસંધાને, ધુડખર ગણતરી કાર્યક્રમના બીજા દિવસે મેં

મુડા બેટની અર્ધ દિવસની મુલાકાત લીધી અને ૧૬ થી ૧૮ જેટલા ટિલોર જોયાં. ૨૩-૧૦-૦૪ અને ૨૪-૧૦-૦૪ના રોજ ફરી આ વિસ્તારમાં ફરવાનું થયું. આ દિવસોમાં લગભગ ૧૫ ટિલોર જોવામાં આવ્યા. ફરી આ વિસ્તારમાં ૧૧, ૧૨-૧૨-૦૪ના રોજ ગયો હતો, ત્યારે ૨૮ થી ૩૩ જેટલા ટિલોર જોયા. આ સંખ્યા મુડા બેટ અને તેને અડીને જ આવેલા બેટ કે કાંઠાના વિસ્તારની છે. જો આજુબાજુનાં ગામો મળીને, મળેલ માહિતી અનુસાર અંદાજ કાઢીએ તો સહેજે ૫૦ થી વધુ સંખ્યા થાય. ટિલોર માટે જાણીતા અન્ય તમામ વિસ્તારો કરતા આ સંખ્યા ઘણી જ વધુ છે.

મુડા બેટની ખાસિયત એ છે કે, આ બેટ ઉપર ગાંડો બાવળ પ્રમાણમાં ખૂબ જ ઓછો છે. મુખ્યત્વે બોરડી, કેરડા અને થોડી પીલુડી (વરખડી, *Salvadora oleoides*)નાં વૃક્ષો છે. નજીકના ગામથી ચારેક કિ.મી. દૂર હોવાને લીધે ચરિયાણનું પ્રમાણ પણ ખૂબ જ ઓછું છે. થોડાં ખીજડાનાં ઝાડ પણ છે. ટૂંકા ઘાસ અને 'એખરા' થી જમીન છવાયેલી છે. લગભગ સમતલ કહેવાય તેવો આ બેટ આશરે ૪ કિ.મી. લંબાઈ અને ૧.૫ કિ.મી.ની પહોળાઈમાં છે.

૧૧-૧૨-૦૪ના રોજ એક અપુષ્પ પક્ષી પણ જોયું હતું. તે આટલો લાંબો પ્રવાસ કરીને કેવી રીતે આવ્યું હશે? ટિલોર, ત્યાંના પ્રદેશમાં સરસ ભળી (camouflage) જાય છે. વળી, તે સ્વભાવે શરમાળ છે અને માનવ હાજરીની જાણ થતાં તરત છુપાઈ જાય છે.

ઉદય વોરા

૧૬૮, સ્વીટહોમ એપા., સેક્ટર ૨૯, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૨૯

સુખભાદર ડેમમાં રાજહંસ

તા. ૨૧-૧-૦૫ના રોજ એશિયન મધ્યશિયાળુ પાણીનાં પક્ષીની ગણતરી માટે હું અને વિકાસ ત્રિવેદી સુખભાદર ડેમ પર ગયા હતાં. પાણી માંડ ૧૦૦ ચો.મી. વિસ્તારમાં હતું છતાં તેમાં ૧૧૨ રાજહંસ (Barheaded Goose) જોયા! ડેમના ૮૦% વિસ્તારમાં પાણી સુકાઈ જવાને કારણે જીરું વાવેતર હતું અને મોટા ભાગના ખેડૂતો (આજે ૮-૧૦) જંતુનાશકો (pesticides)નો છંટકાવ કરતા હતા!

તા. ૧૨, ૧૩-૨-૦૫ના રોજ વનવિભાગ દ્વારા કુંજ-કરકરાની ગણતરી હાથ ધરાઈ હતી. હું અને એ.સી.એફ. શ્રી ગુજ્જર ભાવનગર શહેર આસપાસ કુંભારવાડા,

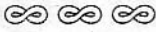
નવાબંદર, અકવાડા અને અવાણિયા વગેરે વિસ્તારોમાં ફર્યા અને ૧૫૦ કરકરા (Demoiselle Crane) અને ૭૫૦ જેટલી કુંજ (Common Crane) જોવા મળી.

૧૨-૧૧-૦૪ના દિવાળીના દિવસે હું, ઉદયભાઈ વોરા અને ભાર્ગવ ભટ્ટ ભાવનગરમાં નવાબંદર એરોડ્રોમ પાસે આવેલ જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોમાં પક્ષીઓ જોવા ગયા ત્યારે, સવારે ૧૧-૩૦ની આસપાસ અંદાજે ૧૦૦૦ જેટલા કરકરા જોવા મળ્યા હતા!

આમ મારી નોંધ મુજબ, શિયાળાની શરૂઆતમાં કરકરાની જે સંખ્યા અહીં જોવા મળે છે, તે શિયાળાના અંતમાં જોવા મળતી નથી. જામનગર-પોરબંદર અને જુનાગઢમાં કરકરાની સંખ્યા આખા શિયાળા દરમિયાન લગભગ એક સરખી હોય છે. તો શું ભાવનગરની જેમ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના અન્ય વિસ્તારોમાં પણ કરકરાની આવી વર્તણૂક જોવા મળે છે.

ડો. ઈન્દ્ર ગઢવી

પ્લોટ નં. ૨૨૦૦, અંકુર સોસાયટી, ભાવનગર ૩૬૪૦૦૦૧

ઋતુમાં પ્રથમવાર જોયેલાં યાયાવાર પક્ષીઓ

જખૌ તા. ૨૮-૮-૦૪ :

કચ્છી પિદ્દો (Rufous Chat) - ૫, મોટો કાબરો પિદ્દો (Pied Chat) - ૨, ખલિલી (Curlew) - ૧, નાની ખલિલી (Whimbrel) - ૫, નાનો લીલાપગ (Marsh Sandpiper) - ૧૨, નાની ઢોંગીલી (Lesser Sand Plover) - ૫, કાળીપીઠ ધોમડો (Heyglin's Gull) - ૪૦. નવિયા ધાસિયો પ્રદેશ :

તા. ૨૮-૮-૦૪ - ઊજળી પટ્ટાઈ (Pale Harrier) - ૧,

તા. ૨૮-૮-૦૪ - પરદેશી ધોળવો સુમસ (Steppe Eagle) - ૧, ઊજળો પિદ્દો (Isabeline Whetear) - ૧,

તા. ૨૫-૮-૦૪ - પટ્ટી પટ્ટાઈ (Montagu's Harrier) - ૧

સુરભારી ખાડી ૧૯-૮-૦૪ - લાલડોક ચંચળ (Rednecked Palarope) - ૫

કાળા તળાવ કુણાકીયા વચ્ચે તા. અબડાસા તા. ૨૬-૮-૦૪ - વગડાઉ ઘાનચીડી (Tawny Pipit) - ૧,

વીઘાબેર તા. અબડાસા તા. ૨૬-૮-૦૪ - શિયાળુ ટીસો (Longlegged Buzzard) - ૧,

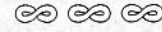
જસાપર તા. અબડાસા તા. ૨૬-૮-૦૪ - રણ પિદ્દો (Desert Whetear) - ૧,

લેરડેમ તા. ૨૦-૧૦-૦૪ - શ્યામશિર શ્વેતકંઠ (Orphean Warbler) - ૧, નાનો શ્વેતકંઠ (Lesser Whitethroat) - ૧

ગાંધીધામ-વરસાણા વચ્ચે તા. ૩-૧૦-૦૪ - શિયાળુ તારોડિયું (common Swallow) - ૬

શાંતિલાલ વડુ

જૂના વાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભુજ ૩૭૦૦૨૦

ભગવી સમડીની વિશિષ્ટ વર્તણૂક

પિંગળેશ્વરના દરિયા કિનારે અમે (પ્રા. પી. પી. ડોડીયા શ્રી જયદેવભાઈ ધાધલ, શ્રી ચિરાગ કોટડીયા, શ્રી ભાવેશ બાલધીયા) પક્ષીનિરીક્ષણ કરતા હતા ત્યારે, ભગવી સમડી (Brahminy Kite)ની એક વિશિષ્ટ વર્તણૂક જોવા મળી. (તા. ૧૬-૫-૨૦૦૪) સાંજના ૪-૦૦ થી ૬-૩૦ સમય દરમિયાન દરિયે ભરતી હોવાથી સ્થાનિક માછીમારો ધ્વારા જાળ બાંધેલ હતી. બ્રાહ્મણી સમડી આ જાળમાં થોડી થોડી વારે આંટો મારવા જતી અને જો કોઈ માછલી તેમાં ફસાયેલી જોવા મળે તો પકડી ઊડતા... ઊડતા જ તેને આરોગી અને કિનારે આવી, બેસી જતી. વળી થોડી વારે ચક્કર મારવા માટે ઊપડી જતી.

પ્રવીણસિંહ ડોડીયા

૫૨, શાસ્ત્રીનગર સોસાયટી, મહુવા

દાહોદ જિલ્લામાં રાખોડી ચિલોત્રો

આ સાથે દાહોદ જિલ્લા (જૂના પંચમહાલ)માં રાખોડી ચિલોત્રો (Common Grey Hoornbill)ના વ્યાપ વિશે નિરીક્ષણની માહિતી મોકલેલ છે.

અગાઉ હું ગોધરા વન વિભાગમાં ફરજ બજાવતો હતો ત્યારે, શ્રી રમણમૂર્તિ સંતરામપુર ખાતે ફરજ બજાવતા હતા. તેઓશ્રીએ સને ૯૯-૨૦૦૦માં સંતરામપુર મુકામે, વન ખાતાના 'રેસ્ટહાઉસ' નજીક ચિલોત્રો અવારનવાર જોયાનું જણાવેલ. અમે ત્યાં નિરીક્ષણ માટે જતાં, મને ચિલોત્રો જોવા મળેલ ન હતો.

ત્યાર બાદ, સને ૨૦૦૦માં દાહોદના પ્રકૃતિ મિત્ર મંડળના શ્રી અજય દેસાઈ, શ્રી જુજર વિ. મિત્રો સાથે ચર્ચા

યતાં તેઓએ મને ચોસાલા ગામે ચિલોત્રો જોયેલ તેમજ 'વિદીધાંત્રાદી' કરેલ હોવાનું જણાવેલ. 'ગીર ફાઉન્ડેશન' દ્વારા રતનમહાલ વન્યપ્રાણી અભયારણ્યની જૈવિક વિવિધતાના અભ્યાસ સમયે ચિલોત્રો જોવા મળેલ ન હતો. પરંતુ તેના 'રિપોર્ટ' પ્રમાણે, લોકોના જણાવ્યા મુજબ જોવા મળતાં હતાં. (પૃ.નં. ૧૦૩)

તા. ૨, ૩, ૪-૬-૦૪ દરમિયાન વડોદરા વનવર્તુળમાં દીપડા તથા અન્ય વન્ય પ્રાણીઓની ગણતરી દરમિયાન તા. ૪-૬-૦૪ના રોજ હું તથા મારો સ્ટાફ મારા કાર્યક્ષેત્રમાં આવેલ ચીલાકાંટા ગામે દીપડા-ઝરખના 'પગમાર્ક'ની ચકાસણી કરી રહ્યા હતા, તે સમયે (સવારે ૧૦ના સુમારે) અચાનક નજીકમાં આવેલ પીપળાના વૃક્ષ પરથી ત્રણ રાખોડી ચિલોત્રા ઊડીને નજીકના નીલગિરિના વૃક્ષ પર બેઠા. લગભગ ૧૦ મિનિટ સુધી, આ રાખોડી ચિલોત્રાની પાછળ એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષ પર જતાં નિરીક્ષણ કરવા મળેલ. સૌ પ્રથમ આ વિસ્તારમાં ચિલોત્રા જોતાં અનહદ આનંદ થયેલ.

તા. ૧૭-૬-૦૪ના રોજ સાંજના ૬.૩૦ના સુમારે લીમખેડા મુકામે, હડફ નદીના કિનારે આવેલ મારી નર્સરીમાં સરકારી કામે ગયેલ. ત્યાં નર્સરીમાં આવેલ મહુડાના વૃક્ષ પર હલચલ જોવા મળતાં નજીક જઈને 'બાયનોસ્ક્યુલર' થી જોતાં ચિલોત્રા જોવા મળેલ. લગભગ પંદરથી વીસ મિનિટ સુધી આ ચિલોત્રાનું નિરીક્ષણ કરવા મળેલ. રાત્રે શ્રી ઉદય વોરા ના.વ.સં.શ્રી સાથે ફોન પર વાત કરતાં તેઓશ્રીના જણાવ્યાનુસાર, પૂર્વ પટ્ટી પૈકીના સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા તથા દ.ગુજરાતમાં રાખોડી ચિલોત્રા જોવા મળતા હોય તો પંચમહાલ-દાહોદમાં પણ તેનો વ્યાપ હોય જ. તા. ૧૮-૬-૦૪ના રોજ સવારે ૭.૦૦ કલાકે પણ નર્સરીની બાજુના વિસ્તારમાં એક રાખોડી ચિલોત્રો જોવા મળેલ. ત્યાર બાદ, તા. ૨-૭-૦૪ના રોજ પણ નર્સરીમાં કણજીના વૃક્ષ પર ચિલોત્રા જોવા મળેલ.

તા. ૪-૭-૦૪ના રોજ હું સરકારી કામે બારિયા મુકામે ગયો હતો. સાંજે બારિયાથી નીકળી પાનમ નજીનો પુલ પસાર કરતાં, એક બાજુથી ચિલોત્રો ઊડીને બીજા બાજુ નજીકના ખેતરમાં આવેલ વૃક્ષ પર જઈને બેઠો. નજીક જઈ દૂરબીનથી ખાત્રી કરી.

મારા સહકર્મચારી શ્રી એમ. આર. ડામોર, જે ગામ મંડેર, તા. લીમખેડાના રહેવાસી છે. તેઓએ તા. ૨-૭-૦૪ના રોજ મારી સાથે ચિલોત્રો જોયા બાદ જણાવેલ કે,

તેઓના ગામ મંડેરમાં પણ આ પક્ષી છે અને તેને ગામડી ભાષામાં 'કામધેનુ' અને 'કામઠાધેનુ' તરીકે લોકો ઓળખે છે.

આમ, ઉપરોક્ત વિગત જોતાં દાહોદ નજીકમાં ઘણી જગ્યાએ રાખોડી ચિલોત્રા જોવા મળવા જોઈએ તેવું જણાય છે.

તા.ક. : તા. ૨-૯-૦૪ના રોજ ચિલોત્રાના ફોટોગ્રાફ પણ લીધેલ છે.

સુનિલ કે. પુવાર

આર.એફ.ઓ., બી/૫૫, સમ્રાટ નગર, બામરોલી રોડ, ગોધરા

કપાસી દ્વારા રાતાપગ(Redshank)નો શિકાર

જાન્યુઆરી માસમાં હું, સિધ્ધાર્થ શાહ અને નિલાબેન શાહ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જામનગર પાસે ખીજડિયા પક્ષીઅભયારણ્ય ગયા હતા. ત્યાં થોડાં જળહળ (Skimmer) જે પાણીની સપાટી ઉપર ઊડતાં હતાં, તે જોવાની મજા પડી. ત્યાં અમે નીલગાય અને 'જંગલ કેટ' પણ જોયા.

સાંજના સમયે પાછા ફરતી વેળાએ, પાણીમાં ઊગેલા ઘાસમાં પાંખ ફેલાવીને ઉભેલી એક કપાસી (Blackwinged Kite) જોઈ. તેને જોવા અમે નજીક ગયા તો ઢસડાતા પગે થોડી આગળ ચાલી. એમ લાગ્યું કે, તેનાં પગમાં કાંઈક ફસાઈ ગયું છે. વધુ નજીક જતાં કપાસી ઊડી ગઈ. નીચે જોયું તો રાતાપગ પડ્યું હતું. તે ધીમે ધીમે શ્વાસ લેતું હતું. તેની ગરદન પાસે લોહી નીકળતું હતું. તે અચી શકે તેમ ન હતું. કપાસીથી તે ઉચકાયું નહીં હોય માટે તેને મૂકીને ઊડી ગઈ.

કપાસી, ઉંદર અને ટીડાનો શિકાર કરે તે જોયું છે, પરંતુ આટલા મોટા રાતાપગનો શિકાર કરે તે પહેલી વાર જોયું. તો શું કપાસી, રાતાપગ કે તેનાં જેવડાં બીજાં પક્ષીઓનો શિકાર કરતી હશે ?

માછલી પકડવામાં પાવરધી એવી 'રીવર ટર્ન' હવે ગાંઠિયા અને દાળિયા પણ ખાવા લાગી છે.

આજીએમ પાસે સવારે લોકો ચાલવા માટે આવે છે અને પક્ષીઓને ચણ નાંખવા પણ આવે છે. આજીએમ ચણ નાંખવા

આવતા લોકો પોતાની સાથે જર, બાજરો, લોટ, ચવાણું, ગાંઠિયા, દાળિયા, શીંગ અને સૂકી રોટલીઓ લાવતા હોય છે. તે ખાવા માટે કબૂતર, કાબર, કાગડા, ચકલી અને સુગરી આવતાં હોય છે. કાળો કોશી પણ ક્યારેક ગાંઠિયા ખાવા માટે આવી જાય છે. તા. ૧૩-૦૪-૦૪ના દિવસે હું, રાજદીપ અને ધૈવત, આજીડેમ-૧ પક્ષીનિરીક્ષણ માટે ગયા હતા. તેમાં સૌથી આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે, કાયમ પાણીમાંથી માછલીનો શિકાર કરી અને માછલી ખાવાવાળું પક્ષી કેચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) અમને ત્યાં ગાંઠિયા અને દાળિયા ખાતું જોવા મળ્યું. કબૂતર, કાબર અને કાગડા જે જમીન ઉપરથી દાણા ચણતા હતા ત્યાં વાબગલી ઊડી ઊડીને ગાંઠિયા ચાંચમાં લઈને ખાતી હતી. થોડી વારમાં તો તે કબૂતર અને કાબરની સાથે જમીન પર નીચે ઉતરીને ગાંઠિયા અને દાળિયા ખાતી જોવા મળી. પહેલા તો માનવામાં ન આવ્યું, પરંતુ દૂરબીનથી જોતાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો કે, તે ગાંઠિયા અને દાળિયા જ ખાતી હતી (લેખકે, ગાંઠિયા ચણતી વાબગલીની તસવીર, નોંધ સાથે મોકલી છે - સં.).

‘બોટ’માં બેસી ઓખાથી બેટ દ્વારકા જતાં અને બેડી બંદરથી પિરોટન ટાપુ જતાં બોટની સાથે સાથે ઘણા બધા ધોમડા (Gulls) ઊડતા હોય છે. ‘બોટ’માંથી બીસ્કીટ, ગાંઠિયા કે પુરીનો ઘા કરો તો તે તરત જ ઊડતા ઊડતા ચાંચમાં પકડી લે છે, તે સમયે મેં ઘણી વખત નોંધ્યું છે કે, ત્યાંથી દરિયાઈ વાબગલી (Sandwich Tern) નીકળી હોય અને જોતી પણ હોય છતાં ક્યારેય તે બીસ્કીટ, ગાંઠિયા, કે પુરી ખાવા આવતી જોવા નથી મળી.

આ પહેલા અમે રાજકોટથી નજીક ટિટોડી (Redwattled Lapwing) અને ટીલિયા(Ruff)ને કબૂતરના ટોળા સાથે જમીન ઉપર, જર અને ઘઉં ખાતાં જોયા છે.

ભાવેશ ત્રિવેદી

“શ્રી”, ૪૨, માલવિયાનગર, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૪

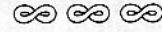

ન્યારીડેમ ખાતે સફેદ ઢોંક

તા. ૪-૬-૨૦૦૪ના દિવસે રાજકોટ પાસે ન્યારી ડેમમાં સારસ ગણતરીના દિવસે સારસ જોવા ગયા હતા. સારસ જોવા ન મળ્યા, પરંતુ ત્યાં સાત સફેદ ઢોંક (White

Stork) જોવા મળ્યા. (જુન માસમાં જોવા મળ્યા તે નવાઈ જેવું ગણાય. -લા.)

સિધ્ધાર્થ શાહ, નિલાબેન શાહ, ભાવેશ ત્રિવેદી
રાજકોટ

રાજકોટની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ

તા: ૧૪-૩-૦૪ના રોજ વહેલી સવારે અમે રાજકોટથી ૨૨ કિ.મી. દૂર આવેલી ખીરસરાની વીડ અને ન્યારી ડેમ ખાતે પક્ષીનિરીક્ષણ કરવા ગયા. ત્યાં જોવા મળેલ પક્ષીઓની યાદી નીચે મુજબ છે.

ખીરસરા વીડી :

મોટો ઘુવડ(Great Horned Owl)-૨, તુરૂમ્તી (Redheaded Merlin)-૧, ઊજળી પટ્ટાઈ(Pale Harrier)-૧, સાંસાગર (Bonellie's Eagle)-૧.

ખીરસરાથી ન્યારી ડેમ જતાં રસ્તાની બાજુમાં આવેલ એક ખેતરમાં ૫૦ નકટા (Comb Duck), ૩૦૦ કરકરા(Demoiselle Crane) અને કુંજ (Common Crane) ચરતાં જોયા. એક જંગલી બિલાડી (Jungle Cat) તેનાં બે બચ્ચાં સાથે ખેતરના શેઢે દેખાઈ.

ન્યારી ડેમ :

ઉત્તરી પટ્ટાઈ(Hen Harrier) -૧(પટ્ટાઈઓમાં નર-માદા અલગ હોય છે . જોયેલ પંખી નર હતો કે માદા તે લખવું. ઊજળી પટ્ટાઈ (Pale Harrier) અને ઉત્તરી પટ્ટાઈ ઓળખવા સહેલા નથી. વળી ઉત્તરી પટ્ટાઈ બહુ ઓછો છે, એટલે તે નજરે ચડવો મુશ્કેલ. જોયેલ બન્ને પટ્ટાઈઓ નર હતા કે માદા તે જણાવવું જોઈએ. પાકા પાયે ન ઓળખાય તેવા પંખીની સામે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન (?) મૂકવાનું રાખવું. શિકારી પંખીઓમાં આ ખાસ ધ્યાન રાખવું. -લા.) નડી બગલો (Purple Heron)-૪, સર્પશ્રીવ(Darter)-૧૧, પીળીચાંચ ઢોંક(Painted Stork)-૪

આ વર્ષે અમુક પક્ષીઓની સંખ્યામાં ઘણો ફેરફાર જોવા મળ્યો. મુખ્ય ત્રણ ફેરફારો આ મુજબ છે.

કેચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) અને નાના કાજિયા(Little Cormorant) ઘણી મોટી સંખ્યામાં જોવા મળ્યાં.

ઉપર દર્શાવેલ બન્ને પક્ષીઓના માળાની સંખ્યામાં પણ વધારો નોંધાયો. ઉપરાંત ચમચા(Spoonbill), મોટા

કાજિયા(Large Cormorant) અને પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork)ના માળા પણ જોવા મળ્યા.

દર વર્ષે કરકરા(Demoiselle Crane) ની સંખ્યા કુંજ(Common Crane) કરતા વધુ હોય છે, પરંતુ આ વર્ષે કુંજ વધારે દેખાયા અને કરકરા બહુ થોડા અને છેલ્લે છેલ્લે દેખાયા!

જદવ રાજન, ઝાલા રાજદીપ
આર.વી.દેવકર, ભાવેશ ત્રિવેદી, ધૈવત હાથી
રાજકોટ

મોટી ચોટીલી ડૂબકીનું પ્રજનન

તા. ૨૩-૦૮-૨૦૦૩ના રોજ રાંદરડા તળાવ, રાજકોટ ખાતે અમે મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) પાંચ બચ્ચાં સાથે જોઈ. કાંઠા નજીક ડૂબકી આવી હતી અને બચ્ચાંને પીઠ પર રાખ્યાં હતાં. એ બચ્ચાંવાળી ડૂબકી મેં ૧૦-૧૨ દિવસ પછી ફરી જોઈ. એ વખતે એ, પાણીમાં થોડે દૂર બચ્ચાં સાથે હતી. બચ્ચાં, બતકની આજુબાજુ તરતાં હતાં અને માતા પાણીમાં સ્થિર રહી ચારેબાજુ નજર રાખતી હતી. એવામાં ઉપરથી પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier) પસાર થઈ. એ વખતે માતાએ 'એલામ કોલ'ની ચિચયારી કરી તો બચ્ચાં ડૂબકી મારીને થોડી વાર માટે પાણી અંદર ચાલ્યાં ગયાં. શું મોટી ચોટીલી ડૂબકી આ રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં બચ્ચાં ઉછેરે છે? (હા. 'વિહંગ'માં આ અંગેની નોંધો આવતી રહે છે. - લા.)

આજ અરસામાં મેં ભગતડા (Coot) બચ્ચાં સાથે, આ જ તળાવમાં જોઈ હતી. એ વખતે ૧૮-૨૦ ભગતડાં

આખા તળાવમાં દ્રષ્ટિગોચર થતાં હતાં. આ તળાવની બાજુમાં જંગલ ખાતાની નર્સરી આવેલી છે. તળાવને કાંઠે બાવળ અને અન્ય વૃક્ષો છે. આ જ સમય ગાળામાં આ વૃક્ષો સુધી તળાવનું પાણી પહોંચી ગયું હતું. એ વખતે ત્યાં રાતબગલા(Night Heron)ની મોટી સંખ્યા, બચ્ચાં સાથે જોવા મળી. વિગતવાર તપાસ કરતા જાણવા મળ્યું કે, અહીં રાત બગલાએ બચ્ચાં ઉછેર્યા હતાં.

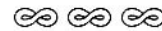
લાઈટ બંધ કરી અને 'તે' બહાર ગયો

એક વખત રાત્રે મારા રૂમમાં એક દરજીડો આવી ગયો હતો. મેં બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો પણ બહાર જાય જ નહીં. આમ-તેમ રૂમમાં ઉડ્યા કરે. બારી-બારણાં ખુલ્લાં હોવા છતાં બહાર જાય નહીં. અંતે અચાનક વિચાર આવ્યો અને રૂમની લાઈટ બંધ કરી તેને ઉડાડ્યો. એ તુરત બહાર જતો રહ્યો.

એવો જ એક બનાવ, કોઠી કંપાઉન્ડ, રાજકોટમાં આવેલ 'રેલવે કેન્ટીન'માં બન્યો હતો. 'કેન્ટીન'માં એક શકરો આવી ચડ્યો હતો. એ શકરો ત્યાં પંખાના અને લાઈટના કનેક્શન પર બેઠો હતો. ત્યાંના કર્મચારી તેને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ તે ચારે બાજુ કેન્ટીનના રૂમમાં ઉડાડી કરતો હતો, બહાર નીકળતો નહોતો. બારી બારણા બધાં જ ખુલ્લાં હતાં. ૧૫-૨૦ મીનીટના પ્રયત્નો છતાં એ શકરો બહાર ન જ ગયો અને કાઢવાવાળા થાકી શાંત થઈ ગયા. શકરો પંખા પર, માણસો વચ્ચે બેસી રહ્યો,

અશોક મકવાણા

૧૮, લક્ષ્મીવાડી, રાજકોટ

સાભાસર સર્વીસ

રાજુ-દીપ્તિ, કોલા	૫૦૦-૦૦	અશોક મશરૂ, રાજકોટ	૧૫૦-૦૦	નિતિનભાઈ ભટ્ટ, પો. અમલેશ્વર ૧૦૦-૦૦
પ્રશાંત શાહ, અમદાવાદ	૫૦૦-૦૦	નટવરલાલ વરિયા, મુ.કોલીવડ	૧૦૦-૦૦	જિ. ભરૂચ
નરેન્દ્રભાઈ રાંક, રબારિકા,	૫૦૦-૦૦	જિ. રાજકોટ		શાંતિલાલ વડુ, માધાપર ૧૦૦-૦૦
જિ. અમરેલી		કે.ડી.નિમાવત, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦	કાન્તિલાલ ડી. ચૌહાણ, માધાપર ૧૦૦-૦૦
રાજેન્દ્રભાઈ મહેતા, અમદાવાદ	૩૬૫-૦૦	ડો.ઈન્દ્ર ગઢવી, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	અશ્વિનભાઈ પોમલ, ભુજ ૧૦૦-૦૦
લેપિઓન નેચર ક્લબ, રાજકોટ	૩૦૦-૦૦	ડો.બી.પી.પટેલ, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	મહમદહુસેન ખત્રી, ભુજ ૧૦૦-૦૦
ક્ષિતિજ પંડ્યા, અમદાવાદ	૨૫૦-૦૦	ડો.એસ.કે.મહેતા, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	ઈબ્રાહીમ દરવાડિયા, ભુજ ૧૦૦-૦૦
આભલ પંડ્યા, મુંબઈ	૨૫૦-૦૦	આશિષભાઈ શુક્લ, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	સુબોધભાઈ હાથી, ભુજ ૧૦૦-૦૦
મહિપતસિંહ યુગલમા, કલિકુડ	૨૦૧-૦૦	બી.બી.મેત્રેય, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	ત્રિલોચનભાઈ છાયા, ભુજ ૧૦૦-૦૦
ધોળકા		દુષ્યંતસિંહ ઝાલા, ભાવનગર	૧૦૦-૦૦	રાજેશ ભટ્ટ, અમદાવાદ ૧૦૦-૦૦
જયપ્રકાશ ભટ્ટ, રાજકોટ	૨૦૦-૦૦	રાકેશભાઈ પટેલ, મોરવા-રેના	૧૦૦-૦૦	ચૈતન્ય નિમાવત, ગાંધીનગર ૧૦૦-૦૦
ઉદય નાયક, નારદીપુર	૨૦૦-૦૦	જિ.પંચમહાલ		જયપ્રકાશ વાછાણી, રાજકોટ ૧૦૦-૦૦
જયશ્રીબેન મહેતા, અમદાવાદ	૨૦૦-૦૦	હીર વ્યાસ, અમદાવાદ	૧૦૦-૦૦	અનિલ કિંગર, રાજકોટ ૧૦૦-૦૦

ગીધ પર જાપતો

❏ સફેદપીઠ ગીધનું નનકવાડામાં અવલોકન એક સમયે વ્યાપક પંખી ગણાતા સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture) હવે જવલ્લે જ જોવા મળે છે. એ સ્થિતિ વલસાડ જિલ્લાની પણ છે.

જો કે, તા.૧-૧૦-૨૦૦૪ના રોજ સવારે ૧૦:૩૦ કલાકે મેં, વલસાડથી સાવ નજીક નનકવાડા ગામના આકાશમાં ત્રણ સફેદપીઠ ગીધ હવામાં પાંખ પ્રસરાવી ભવ્ય રીતે ઉડાન કરતા જોયા. આ પહેલા દોઢ વર્ષ પૂર્વે, ધરમપુર-વાંસદા રોડ પર અજમલગઢની તળેટી પાસે એક સફેદપીઠ ગીધને રસ્તો ઓળંગી દોડી જતું જોયું હતું. મારા વતન વાંસદામાં કાવેરી નદીના કિનારે કલબના મેદાનમાં કે કુમારશાળા પાછળના પીપળાના જૂના વિશાળ ઝાડ નીચે ૧૯૮૦-૮૫ દરમિયાન એક સામટા ૨૫-૩૦ નાં ટોળાં જોવા મળતાં.

નનકવાડામાં જે ત્રણ ગીધોને આકાશમાં ચક્કર કાપતાં જોયા એની સાથે સાથે આકાશમાં બીજી ત્રણ સમડી (Pariah Kite) પણ જોવા મળતી હતી. પેલાં ત્રણ ગીધ હોવાનું જણાતાની સાથે જ સૌ પ્રથમ એ ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Strok) નથી એની ખાતરી કરી લીધી. પછી તરત જ ‘બાયનોક્યુલર્સ’થી જોતા પાંખ નીચે સફેદ પટ્ટા તથા ફેલાયેલી પહોળી પૂંછડી દેખાઈ, તેથી ત્રણેય સફેદપીઠ ગીધ હોવાનું પાકું થયું. છતાં વલસાડના અનુભવી પંખીનિરીક્ષક અને તજજ્ઞ ડો. પીયૂષભાઈ પટેલને આ અવલોકન જણાવી એ જ સમયે ખાતરી કરી લીધી. એમણે બીજા કેટલાક દિવસ અવલોકન ચાલુ રાખવામાં જણાવ્યું, પણ પછી આજ સુધી ગીધ જોવા મળ્યાં નથી.

વલસાડ જિલ્લામાં ગીધ વિશે વધુ તપાસ કરતાં મુખ્યત્વે પારસીઓના દખ્ખા છે એવા નારગોલ-સંજાણ, ઉદવાડા જેવા પશ્ચિમના દરિયા કાંઠાના કે ગોઈમા, પરીયાથી અનાવલના મેદાનના વિસ્તારમાં હવે છેલ્લાં ચાર-પાંચ વર્ષથી ગીધ જોવા મળતાં ન હોવાનું જાણવા મળે છે. જ્યારે વલસાડથી ૬૦ થી ૧૦૦ કિ.મી. પૂર્વમાં ધરનપુર-કપરાડાના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં હજુ સારી એવી સંખ્યામાં ગીધો જોવા મળે છે, એમ જાણવા મળે છે. જે પૈકી, કપરાડા પાસેના ચાવશાળાથી અડધો કિ.મી. દૂર ખીણમાં, સાહેરગામ પાસે

૧૫ થી ૨૦ ગીધો તથા જન્માષ્ટમીના દિને કરજૂન પાસે સાદડાના ઝાડ પર અપોરે ૪ થી ૫ ગીધો જોવા મળ્યાં હોવાનું જાણવા મળ્યું હતું. (આ અહેવાલ ‘દમણગંગા ટાઈમ્સ’માં ગીધના ફોટા સાથેની અપીલ બાદ ચાવશાળાના શિક્ષક યોગેશ પટેલે મોકલાવ્યો હતો.)

વિકાસ ઉપાધ્યાય

૧૨, બેંક કોલોની, નનકવાડા, હાલર રોડ, વલસાડ-૩૮૬ ૦૦૧

❏ તા.૧૩-૧૨-૦૪ના રોજ ખાંભા નજીક બોરડા ગામથી હનુમાનગાળા ગયા હતા. ત્યાં સફેદપીઠ ગીધ તથા ગિરનારી ગીધ જોયા. હનુમાન ગાળાના હનુમાનજીના મંદિર ઉપર બખોલમાં ૬ સફેદપીઠ ગીધનાં બચ્ચાં તથા ચાર પુષ્પ પક્ષીઓ એમ કુલ દશના દર્શન થયા.

વર્ષોથી અહીંયા ગીધો નિવાસ કરે છે એના માળા પણ છે.

રમેશ રાવલ

સિંહદર્શન, દીવ ૩૬૨૫૬૦

❏ મહુવામાં, કેલાશ ગુરુકુલ આસપાસ ગીધ નિરીક્ષણ

તા. ૨૦-૦૬-૦૪ના રોજ, કેલાશ ગુરુકુલ આસપાસ સાંજના ૪ વાગ્યા થી ૭.૩૦ વાગ્યા સુધી કરેલ નિરીક્ષણ નીચે મુજબનાં સ્થળોએ સફેદપીઠ ગીધ જોવા મળેલ.

પુનાભાઈની વાડીમાં નાળિયેરી પર બેઠેલ ગીધ ૦૧, હરીભાઈ મેઘદુતવાળાની વાડીમાં નાળિયેરી પર બેઠેલ ગીધ ૨૦, ઋષિકેશમાં નાળિયેરી પર બેઠેલ ગીધ ૦૭, માધુદાદાની વાડીમાં નાળિયેરી પર બેઠેલ ગીધ ૦૧, હાજીસાહેબની વાડીમાં નાળિયેરી પર બેઠેલ ગીધ ૨૦, મોહનભાઈની વાડીમાં નાળિયેરી પર બેઠેલ ગીધ ૦૮, મહમદભાઈની વાડીમાં નાળિયેરી પર બેઠેલ ગીધ ૦૧, મંગાભાઈની વાડીમાં નાળિયેરી પર બેઠેલ ગીધ ૦૨, આકાશમાં ઊડતાં ગીધ ૦૮.

પ્રા.પ્રવિણસિંહ પી. ડોડીયા
૫૨, શાસ્ત્રીનગર સોસાયટી, મહુવા
શ્રી ભાવેશ બાલધિયા

૧૯૮૮, શ્રીહનગર સોસાયટી, મહુવા

❧ સફેદપીઠ ગીધ, ૫૮ જસાપર તા. અબસાડા,
તા.૨૯-૦૮-૦૪

ગિરનારી ગીધ, ૦૩ જસાપર તા. અબસાડા,
તા.૨૯-૦૮-૦૪

સફેદપીઠ ગીધ, ૦૨ જસાપર તા. અબસાડા,
તા.૨૬-૦૯-૦૪

શાંતિલાલ વરૂ

❧ તા.૨૭-૧-૦૪ના રોજ મોરબીનાં શક્તિ પ્લોટ, શેઠ સ્કૂલ, રેલવે સ્ટેશન, સબજેલ, પોલીસ ક્વાર્ટર્સ, લખધીરવાસ જ્યાં સફેદપીઠ ગીધ હોય છે, ત્યાં સર્વે કરતાં કુલ ૨૮ સફેદપીઠ ગીધ નોંધ્યાં. તેમાંથી ૩ સફેદપીઠ ગીધ માળા પર બેઠેલ હતાં.

૨૦૦૦ની સાલ પછી રાજકોટમાં પ્રથમ વાર તા. ૧૦-૧-૦૫ના રોજ રેસકોર્સ વિસ્તારમાં આકાશમાં ઊડતું સફેદપીઠ ગીધ જોયું.

અશોક મશરૂ

એ-૭ આલાપ હેરીટેજ, કાલાવાડ રોડ, રાજકોટ

❧ ડાભલા પાંજરાપોળ શિકારી પક્ષીઓનું
સ્વર્ગ

અમદાવાદથી ૧૦ કિ.મી. દૂર રાંચરડા પછીના રસ્તાથી ડાભલા પાંજરાપોળ અને તેનાથી આગળ અડાણના તળાવ સુધીના રસ્તા ઉપર વિવિધ જાતનાં શિકારી પક્ષીઓ જોવા મળે છે. મુખ્યત્વે જોવા મળતાં પક્ષીઓની યાદી નીચે મુજબ છે.

૧. શકરો (Shikra)
૨. સમડી (Pariah Kite)
૩. ટીસો (White-eye Buzzard)
૪. પાનપટ્ટાઈ (Marsh Harrier)
૫. મધિયો (Honey Buzzard)
૬. કપાસી (Blackwinged Kite)
૭. મોટો કાળો ઝુમ્મસ (Greater Spotted Eagle)

મુખ્યત્વે પાણી પાસે જોવા મળતું આ ગરૂડ, ડાભલામાં મૂત પ્રાણીઓ પર તા. ૨૮-૧૧-૦૪ના રોજ ખાતા જોયું. પ્રમાણમાં ખૂબ જ મોટું. આ ગરૂડ, મેં અગાઉ થોળ પણ

જોયેલું હતું, ખૂબ જ આકર્ષક! તે દિવસે વડના વૃક્ષ ઉપર બીજું પક્ષી બેઠેલું નિહાળ્યું. આ અગાઉ થોળ તળાવ પાસે મેં આ ગરૂડ જોયું હતું. તેના શરીર ઉપરનાં સફેદ ટપકાં ખૂબ જ ચોખ્ખા દેખાય છે. ત્યાર બાદ, મેં બે વખત આ ગરૂડ ડાભલામાં નિહાળ્યું.

૮. પરદેશી ધોળવો ઝુમ્મસ (Steppe Eagle)

સૌ પ્રથમ ડાભલામાં, જ્યાં મરેલા ઢોર નાંખે છે, ત્યાં સૂકા વૃક્ષ ઉપર બે ગીધની સાથે એક સ્ટેપ ઈગલને બેઠેલું જોયું હતું. પ્રમાણમાં ખૂબ જ મોટું ગરૂડ છે. ગીધ કરતાં કદમાં થોડું જ નાનું પક્ષી છે. દૂરથી જોતાં ત્રણ ગીધ બેઠેલા હોય એવું જ લાગ્યું પરંતુ (શ્રી લલકુમાર સાહેબ ભારપૂર્વક કહેતા કે, જોયેલા પક્ષીઓને પણ દૂરબીન થી વારંવાર જોવા તેના કારણે જે પક્ષી ન જોયું હોય તે તરત જ જુદું પડે) ગીધને ખૂબ જ નિહાળેલ હોવાથી સ્ટેપ ઈગલ જુદું પડ્યું. તેની 'વિડીયો' લીધી અને ફોટોગ્રાફી કરી. પંજા પીળા રંગના, ચાંચ પીળી. ડાયરીમાં નોંધ કરી ત્યારે હું 'સ્ટેપ ઈગલ' છે, તે ઓળખી નહોતો શક્યો. પરંતુ એક 'મિટીંગમાં' શ્રી અચ્ચિન પોમલે લીધેલી તસવીરો જોઈ હતી તેથી મને શંકા હતી કે જરૂર આ 'સ્ટેપ ઈગલ' છે. ત્યાર બાદ, પુસ્તકમાં ચિત્રો જોઈ ખાત્રી કરી. નવે.-ડિસે. ૦૩ થી ફેબ્રુઆરી ૦૪ દરમિયાન મેં 'સ્ટેપ ઈગલ'ને વારંવાર ડાભલા ખાતે નોંધ્યું. ખાસ કરીને, 'સ્ટેપ ઈગલ' અને 'ટોની ઈગલ'(ધોળવો ઝુમ્મસ - Towny Eagle) વચ્ચે ભેદ કરવો ખૂબ જ અઘરો છે. શ્રી લાલસિંહભાઈના જણાવ્યા મુજબ આ ગરૂડ (Eagle)ના પગ ઉપર છેક પંજા સુધી પીંછા હોય છે. તેથી હું 'ઈગલ'ને તરત ઓળખી લઉં છું. 'સ્ટેપ ઈગલ'ની ચાંચની અણી અને આગળનો ભાગ ઘેરો રાખોડી હોય છે. ત્યાંથી બાકીની ચાંચ પીળા રંગની છેક અંદર સુધી હોય છે. આંખની નીચે સુધી પીળો લીટો જાય છે. ડાભલા ખાતે અપુષ્પ (juvenile) 'સ્ટેપ ઈગલ'ને વધુ વાર નોંધ્યા છે. આ વર્ષે શિયાળામાં ૬ અપુષ્પ અને ૨ પુષ્પ પક્ષીઓ મેં જોયા છે. અપુષ્પમાં ઉપરનો ભાગ ખાખી રંગનો હોય છે. પાંખોના છેડે સફેદ રંગના પટ્ટા જોવા મળે છે. પુષ્પ પક્ષી આખું કાળા રંગનું હોય છે. અપુષ્પ અલગ રંગનું હોવાથી કદમાં મોટું હોવાનો ભાસ થાય છે. પરંતુ, ઊડતાં પંખીને જોતા તરત જ ખ્યાલ આવી જાય છે. મુખ્ય ખાસિયતમાં પંખી, માણસની હાજરીથી ઓછું 'ડીસ્ટર્બ' થાય છે. પરંતુ અમુક અંતરથી પાસે જતાં, ઊડતાં પહેલાં અચૂક ચરક કરતાં નિહાળ્યું છે, જેથી ખ્યાલ આવી જાય છે કે, પંખી

હવે ઊડવાની તૈયારીમાં છે.

૯. શિયાળુ સાંસાગર Booted Eagle)

શિયાળુ સાંસાગર તા. ૧૨-૧-૦ના રોજ ડો. વિભુ પ્રકાશની સાથે ડાભલાની મુલાકાત લીધી ત્યારે, તેમણે મને આ પક્ષી ઊડતું બતાવ્યું હતું. તેમણે મને જણાવ્યું હતું કે, અહીં આ 'ઈગલ' વારંવાર આવતું હશે, તેની નોંધ રાખવી જરૂરી છે. ત્યાર બાદ તા.૫-૧૨-૦૪ના રોજ હું, કુણાલ અને અજીતભાઈ ડાભલા ગયેલ હતાં ત્યારે અમે એક 'ઈગલ' ઊડતું જોયું. અજીતભાઈએ તેનો ઊડતો 'ફોટો' લીધો હતો. પાછળથી મને ખ્યાલ આવ્યો કે, તે શિયાળુ સાંસાગર હતું.

૧૦. સફેદપીઠ ગીંધ (Whitebacked Vulture)

સફેદપીઠ ગીંધ કે જેની સંખ્યા, એશિયાની અંદર ખૂબ જ ઝડપથી ઘટી રહી છે, તેના માટે ડાભલા એ ખરેખર સ્વર્ગ છે. અમદાવાદમાં માળા કરી રહેલ ગીંધનો ખાવા માટેનો મુખ્ય સ્રોત એ મારા હિસાબે ડાભલા છે. તેમના માટે ૧૦ થી ૧૫ કિ.મી. આકાશમાં ડાભલા જવું એ ખૂબ જ પાસે ગણાય. અહીં મેં, જ્યાં મૃત પશુઓ નંખાય છે ત્યાં, સરેરાશ ૨૫ થી ૩૦ જેટલાં સફેદપીઠ ગીંધ અને પાંજરાપોળની અંદરના લીમડા ઉપર સરેરાશ ૧૦ થી ૧૫ સફેદપીઠ ગીંધ સવારથી બપોર સુધી નોંધેલાં છે. તા. ૧૫-૮-૦૪ના રોજ ડાભલા ખાતે કુલ ૭૦૦ જેટલાં પશુઓનાં મૃત્યુ નોંધાયા હતા અને પાંજરાપોળની આસપાસ ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા મશીનથી ખાડા ખોદીને પશુઓ દાટી દેવાયા હતાં. તે ઉપરાંત, ઘણાં મૃતદેહોને ખુલ્લામાં નાંખેલ હતાં. ત્યારે મેં ૧૦૦ જેટલાં ગીંધ નોંધ્યા હતાં. ત્યાર બાદ તા. ૨૬-૧૨-૦૪ના રોજ અમે ૧૧૦ જેટલાં ગીંધ નોંધ્યાં. આ જૂથમાં મેં ગઈ સાલનાં બચ્ચાં પણ નોંધેલ છે. ડાભલાના અભ્યાસ દ્વારા ગીંધની સંખ્યાનો, તેમનાં બચ્ચાં અંગેનો સારો અભ્યાસ કરી શકાય તેમ છે.

૧૧. ગિરનારી ગીંધ (Longbilled Vulture)

ગિરનારી ગીંધ સામાન્ય રીતે ગુજરાતમાં પહાડી કરાડો (Cliff) ઉપર માળા કરે છે. તેઓ વૃક્ષ ઉપર માળા કરતા નથી. ડાભલા પાંજરાપોળમાં ગિરનારી ગીંધ પણ વર્ષ દરમિયાન અલગ અલગ સમયે જોવા મળ્યાં છે. ડાભલામાં ઘણે દૂરના વિસ્તારોમાંથી ગિરનારી ગીંધ આવતા હોય એવું મને લાગે છે. તેમાં પુષ્ક પક્ષીઓ સરેરાશ ૪ અને અપુષ્ક ૬

જોવા મળ્યાં છે. અપુષ્ક પક્ષીઓની સંખ્યા વધુ છે. તે કેટલું અંતર કાપીને આવ્યા હશે અને ક્યાંથી આવ્યા એ જાણવું રસપ્રદ બની રહેશે.

૧૨. ખેરો (Scavenger Vulture)

આ ગીંધ ગુજરાતમાં દેખાતું સૌથી નાના કદનું ગીંધ છે. ડાભલા ખાતે મેં ખેરાની સ્થાનિક પ્રજાતિ કરતાં પ્રવાસી પ્રજાતિ વધુ નોંધી છે. આપણી સ્થાનિક પ્રજાતિમાં પક્ષીની ચાંચ પૂરી પીળા રંગની હોય છે અને પક્ષી થોડાં નાનાં દેખાય છે, જ્યારે પ્રવાસી ખેરામાં પંખીની પીળી ચાંચની અણી આગળથી ઘેરા રાખોડી રંગની હોય છે. ડાભલા પાંજરાપોળમાં ખેરા છાપરા ઉપર અને પાસેના ખેતરોમાં જમીન ઉપર મોટા જૂથમાં બેઠેલા જોવા મળે છે. તેમાં અપુષ્ક પણ ખૂબ જ જોવા મળે છે. તેનો રંગ કથ્થઈ હોય છે. તા. ૧૨-૧-૦૪ના રોજ ૩૦૦ જેટલાં પક્ષીઓ મેં નોંધ્યાં હતાં. તા. ૧૩-૨-૦૪ના રોજ ૨૩૫ જેટલાં પક્ષી હતાં.

૧૩. ખાખી ગીંધ (Eurasian Griffon Vulture)

ડાભલાની અંદર તા. ૨૩-૧૧-૦૩ના રોજ ૩ ખાખી ગીંધ નોંધ્યાં. આ વર્ષે તા. ૦૫-૧૨-૦૪ના રોજ ૩ ગીંધ અને ૨૬-૧૨-૦૪ના રોજ ૮ ગીંધ નોંધ્યાં. આમ, ગઈ સાલ કરતાં આ વખતે વધુ ગીંધ આવતાં મેં જોયા. ખાખી ગીંધ, સફેદપીઠ ગીંધ કરતાં મોટું છે. ડાભલામાં આજુબાજુ સફેદપીઠ ગીંધ હોવાને લીધે તે બંનેનો તફાવત સમજાયો. ખૂબ જ મોટું ગીંધ, સંપૂર્ણ ડોક રૂની પૂણી જેવી, પીઠનો ભાગ ખાખી રંગનો. સવારના ૮ વાગ્યે ગીંધને મરેલા ઢોર પર ખાતું જોયું. કેમેરાના લેન્સમાં નજીકથી જોતાં તેની ચાંચથી પ્રવાહી પડતું પણ નોંધ્યું હતું! ત્યાર બાદ, અત્યાર સુધીમાં ઘણાં જ ખાખી ગીંધ જોયા અને ફોટા પાડ્યાં છે.

૧૪ હિમાલીયન ખાખી ગીંધ (Himalayan Griffon Vulture)

તા. ૧૨-૧-૦૪ના રોજ બી.એન.એચ.એસ.ના ડો. વિભુપ્રકાશ જોડે ડાભલા ખાતે જવાનું થયું ત્યારે મને તેઓએ ડાભલાની ઉપર હિમાલીયન ખાખી ગીંધ ઊડતું બતાવ્યું હતું અને તેમણે તે પક્ષી અપુષ્ક છે, તેવું જણાવીને કહ્યું હતું કે, "કાર્તિક, આ વિસ્તારમાં 'હિમાલીયન ગ્રીફોન' આવે છે, તો આ સમય દરમિયાન અચૂક ધ્યાન રાખવું." આથી આ વર્ષે નવેમ્બર, ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરીમાં, ડાભલામાં હું દરેક ગીંધને ધ્યાનથી જોતો. આ વર્ષે તા. ૧૯-૧૨-૦૪ના

રોજ ખાખી ગીધની વચ્ચે ૧ હિમાલીયન ગ્રીફનને મેં નોંધ્યું. પાછળથી ફોટા જોતાં ખ્યાલ આવ્યો. ત્યાર બાદ, ૨૬-૧૨-૦૪ના રોજ હું, કુશાલ અને અજીતભાઈ ડાભલા ખાતે ગયા ત્યારે, અમે ૮ ખાખી ગીધ જોયાં પરંતુ તેમાં એકાએક મને બે મોટાં ગીધ દેખાયા, જાણે ‘ઈન્ડીયન ક્રીકેટ ટીમ’માં ૨ ‘વેસ્ટ ઈન્ડીયન’ ફરતાં હોય એવું લાગ્યું. આથી મેં મારા બન્ને ફોટોગ્રાફર મિત્રોને ફોટા પાડવા જણાવ્યું અને તેઓએ ખૂબ જ સારા ફોટા પાડેલા છે.

મારા ધ્યાન મુજબ, ‘હિમાલીયન ગ્રીફન’ની આ અગાઉ ગુજરાતમાં દેખાયાની નોંધ નથી. ડાભલા સિવાય અન્ય આવી જગ્યાઓએ ‘હિમાલીયન ગ્રીફન’ આવે છે કે નહીં, તેની નોંધ લેવી અત્યંત જરૂરી છે.

૧૫. ધોળવો સુમ્મસ(Tawny Eagle)

૧૬. લરજી(Common Kestrel)

૧૭. લગગડ(Laggar Falcon)

કાર્તિક શાસ્ત્રી

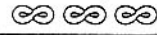
અશોકવાડી, પંચવટી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

મહુવા બાયપાસ પરથી તા.૧-૫-૨૦૦૪ ના રોજ સાંજે ૫.૪૫ વાગ્યે હું પસાર થયેલ ત્યારે રોડ પર થોડે અંદર એક મરેલ ગાય હતી. તેની આસપાસ સફેદ પીઠ ગીધ જોવા મળેલ જે ખોરાક લેવામાં મશગુલ હતાં. આજુબાજુમાં રહેલ નાળિયેરી અને નીલગિરીના ઝાડ પર પણ બેઠેલ જોવા મળેલ. બધા મળીને કુલ ૭૫+ પક્ષીઓ ગણી શકાયા.

પ્રા.પ્રવિણસંગ પી. ડોડીયા

૫૨, શાસ્ત્રીનગર સોસાયટી, મહુવા

સારસ વૉચ

તા.૩-૮-૨૦૦૪ના દિવસે મોરબી પાસેના મચ્છુડેમમાં પાંચ અને આગળ જતાં ત્રણ, એમ કુલ આઠ સારસ જોવા મળ્યાં.

તે જ દિવસે સાંજના સમયે મોરબીના માળિયા તાલુકાના કુંભારિયા ગામથી આગળ જતાં, ત્રણ સારસ

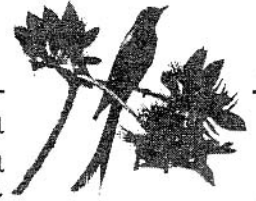
(એક બચ્ચું અને નર-માદા) જોવા મળ્યાં.

સિધ્ધાર્થ શાહ, નિલાબેન શાહ, ભાવેશ ત્રિવેદી

“શ્રી”, ૪૨, માલવિયા નગર, ગોંડલ રોડ, રાજકોટ ૩૬૦૦૦૪

પત્ર-સેતુ

☒ ‘એક પ્રશ્ન’ની ચર્ચા

‘વિહંગ’, ગ્રીષ્મ ૨૦૦૫ અંકના પાન ૨ પર મુ. શ્રી લાલસિંહભાઈની એક ટૂંકી પરંતુ રસપ્રદ નોંધ ચકલી (નર-માદા)ના વર્તન વિશે છે, અને અંતે પ્રશ્ન છે કે, ‘માનવીય ભાવો પંખીઓ પર આરોપવાનું યોગ્ય ગણાય ખરું?’

પ્રશ્ન ચર્ચવા જેવો છે, તેથી મારી આ વિશેની જે કાંઈ જાણકારી છે તે ઉમેરવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

પશુ-પક્ષીની અનેક જાતિઓ (species) અસ્તિત્વમાં છે. સામાન્ય રીતે કરોડરજજુવાળા પ્રાણીઓમાં

આંખ, નાક, કાન, જીભ અને ચામડી એવા પાંચ સંવેદાંગો હોય છે, જે બહારની દુનિયામાં થતા ફેરફારની માહિતી મગજને પહોંચાડે છે અને મગજ તે માહિતીનું વિશ્લેષણ કરી યોગ્ય પ્રત્યાચાર કરવા પ્રેરક અંગોને આજ્ઞા કરે છે જેને આપણે વર્તન તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ આખી પ્રક્રિયાની ‘બ્લ્યુ-પ્રીટ’ તૈયાર થતાં તે જાતિની ઉત્ક્રાંતિ દરમિયાન લાખો વર્ષોનો ગાળો પસાર થયેલ હોય છે.

ઉપરોક્ત પાંચ સંવેદાંગો સિવાય પણ કેટલાંક

પ્રાણીજૂથ કે જાતિઓમાં અન્ય સંવેદાંગો (દા.ત. 'જેકોબન્સ ઓર્ગન') પણ હોય છે. પાંચ સંવેદાંગો પૈકી દરેકનો વિકાસ તે જાતિની જરૂરિયાતોને અનુલક્ષીને થયેલો જોવા મળે છે. દા.ત. સૂંઘવાની શક્તિ માણસ તથા કૂતરામાં જુદી જુદી હોય છે. તે જ રીતે દૃષ્ટિની તીવ્રતા માણસ અને શિકારી પક્ષીની જુદી જુદી હોય છે.

આ બધાથી ઉપરની બાબત એ છે કે, માણસ જ કોઈ પણ માહિતીનું વિશ્લેષણ તાર્કિક રીતે કરી શકે છે.

આમ પ્રાણીની પ્રત્યેક જાતિ તેની આસપાસની સૃષ્ટિને પોતાની રીતે મૂલવે કે પામે (perceive) છે, જે અન્ય જાતિઓ માટે સાવ અલગ પ્રકારની હોઈ શકે. આમ માણસ સૃષ્ટિને જે રીતે પોતાના સંવેદાંગોથી પામે છે તે અન્ય પશુ-પક્ષીઓ અલગ રીતે પોતાની અલગ સૃષ્ટિને પામે કે મૂલવે છે. તેથી કોઈ પણ પ્રાણી કે પક્ષી જાતિના વર્તનને માનવીય ભાવોથી મૂલવી શકાય નહીં.

હવે મુ. લાલસિંહભાઈના અવલોકનના કિસ્સાની ચર્ચા કરીએ. ચકલી (House Sparrow, *Passer domesticus*) ના નર-માદા પ્રજનન માટે જોડ (pair) બનાવે છે. સામાન્ય રીતે માદા યોગ્ય (સશક્ત ?) નરને પસંદ કરે છે કે જે માળો બનાવવામાં, ઈંડાં તથા બચ્ચાંના રક્ષણમાં તથા ખોરાક લાવવા માટે સક્ષમ હોય, જેથી નરનાં તે લક્ષણો પોતાની સંતતિમાં ઊતરે. આમ ચકલીમાં જોડી બન્યા પછી જોડીનો નર, માદા સાથે પાંખરે (mating) છે. પરંતુ પ્રયોગોએ એવું દર્શાવેલ છે કે, માદાને યોગ્ય અવકાશ મળતાં અન્ય નર સાથે પણ પાંખરી લે છે. પ્રયોગો દરમિયાન જોડી બનાવેલ નરની શરૂઆતથી જ નસબંધી કરેલી અને તેની જોડીઓનાં ઈંડાં તપાસતાં લગભગ ૫૦% જેટલાં ઈંડાં ફલિત થયેલાં માલુમ પડ્યાં હતાં. તેનાથી સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રયોગ હેઠળની માદાઓ અન્ય નર પાસે પાંખરી હોવી જોઈએ.

જોડી સિવાયના નર પાસે પાંખરવાનું કે તેમ ન કરવાનું વર્તન જે તે માદાની શારીરિક સ્થિતિ અને તેની જરૂરિયાત (stage of breeding cycle) પર આધારિત છે.

કાળી કાંકણસાર (Black Ibis)ના 'copulation and mate guarding behaviour'નો મેં ઊંડાણથી અભ્યાસ કર્યો છે, તેના પરથી ચકલીની મને ઉપરોક્ત

વિગત સમજાઈ તે મેં જણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

વિનોદ સી. સોની

ગણેશવાડી, જલારામ-૨, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

✉ દૂધરાજના માળા

મુ. શ્રી હિંમતસિંહજીએ દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) માટે તેઓનો અભિપ્રાય આપ્યો. મેં દૂધરાજની 'સિલોનીજ' પેટાજાતિ માટે માત્ર શંકા વ્યક્ત કરી છે. દર વર્ષે દૂધરાજના ૮ થી ૧૪ (સરેરાશ બારેક) માળા ગાંધીનગર અને આસપાસ જોવા મળે છે, તેમાં એકાદ માંડ સફેદ નરનો હોય છે. છેલ્લાં બે વર્ષમાં તો સફેદ નરનો એક પણ માળો મળ્યો નથી. આ માળા દર વર્ષે એક જ વિસ્તારમાં હોય છે, આગળના વર્ષની જગ્યાથી માંડ ૫૦-૧૦૦ મી.નું અંતર હોય. સતત પાંચ કરતાં વધુ વર્ષોથી આ માળા નોંધ્યા છે. જો તપખિરિયા રંગમાંથી સફેદ રંગમાં, ત્રીજા-ચોથા વર્ષે પણ રૂપાંતર થતું હોય તો, સફેદ નરના માળા વધવા જોઈએ તેમ મને લાગે છે, પરંતુ તેમ ખરેખર બનતું નથી. વરસોવરસ એ જ વિસ્તારમાં માત્ર તપખિરિયા નરના જ માળા જોવા મળે છે. તેથી 'સિલોનીજ' પેટાજાતિ માટે શંકા થાય છે. અન્યથા એમ માનવું રહ્યું કે, દર વર્ષે સફેદ દૂધરાજ અન્યત્ર ચાલ્યા જતા હોય. છતાં આ કોયડો હજી વણઉકલ્યો રહેશે.

ઉદય વોરા

૧૬૮, સ્વીટહોમ એપાર્ટમેન્ટ, સેક્ટર ૨૯, ગાંધીનગર ૩૮૨૦૨૯

✉ નવા પક્ષીની નોંધ અને પક્ષીઓની વર્ષોવર્ષની સંખ્યા અંગે

'વિહંગ'ના માધ્યમ દ્વારા સમગ્ર રાજ્યમાં પક્ષીનિરીક્ષણની સાંપ્રત પરિસ્થિતિ સાથે સંકળાયેલ રહી માહિતીનું આદાન-પ્રદાન થાય છે. તે ખૂબ જરૂરી તેમજ અર્થપૂર્ણ છે. મેં આ અગાઉ શ્રી મુકેશ ભટ્ટની નીલગિરિ ફ્લાયકેચરની નોંધ (રતનમહાલ ખાતે) અંગે ધ્યાન દોર્યું હતું. તથા તે મોટે ભાગે હરિતનીલ માખીમાર (Verditer Flycatcher) હોવાની શંકા વ્યક્ત કરી હતી, જેનું શ્રી લવકુમાર સાહેબે પણ સમર્થન કર્યું હતું. જવાબમાં મુકેશભાઈએ બે સાબિતીઓ કે પુરાવા આપ્યા હતા. (૧) ચોમાસામાં હરિતનીલ માખીમાર ક્યાંથી હોય? તથા (૨)

અવાજ પણ 'રેકોર્ડ' કરેલ છે. મારા મતે આ બેમાંથી એકેય પુરાવો યોગ્ય નથી. આપણાં ઘણાં ઋતુપ્રવાસી પક્ષીઓ જુલાઈ- ઓગષ્ટ દરમિયાન આપણે ત્યાં આવી જાય છે. તો ક્વચિત્ રહી પણ જાય છે, જે સૌ જાણે છે. મેં પોતે હરિતનીલ ઓગષ્ટ- સપ્ટેમ્બરમાં પંચમહાલમાં જોયેલ છે. હરિતનીલનું ચોમાસામાં હોવું, એટલું અજુગતું ન ગણાય, જેટલું કર્ણાટક-કેરલના નીલગિરિ ફ્લાયકેચરનું ડાંગમાં હોવું. આ 'ફ્લાયકેચર' પ્રાદેશિક વ્યાપ ધરાવતું (endemic) પક્ષી છે. આવા સ્થાનિક પક્ષીઓ ખૂબ જ ઓછો વ્યાપ ધરાવતા હોય છે. તેમજ તેમની વિસ્તરવાની શક્તિ ખૂબ મર્યાદિત હોય છે. એટલે રતનમહાલમાં નીલગિરિ ફ્લાયકેચર ક્યાંથી એ પ્રશ્ન વધુ મજબૂત ગણી શકાય. બીજું, અવાજ 'રેકોર્ડ' કર્યો હોય, તો 'વર્ડર' કરતા કેવી રીતે જુદો પડે છે, તે જણાવવું જરૂરી છે. રંગ તો આછો કે ઘેરો પ્રકાશને કારણે પણ લાગે. મને આ જવાબો થોડા અપૂરતાં લાગ્યા અટલે વધુ માહિતી માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. જો મુકેશભાઈ આ અવલોકન પ્રતિપાદિત કરે તો ખરેખર ખૂબ જ રસપ્રદ તેમજ નોંધનીય ઘટના છે. અશક્ય તો નથી જ, જે આપણે જાણીએ છીએ. પણ તર્કના બદલે અવલોકન વધુ મહત્વનું છે, જે જ કહેવા માંગું છું.

મારી બીજી ટિપ્પણી છે, ઘણી નોંધોમાં પક્ષીઓની વર્ષોવર્ષ બદલાતી સંખ્યા અંગે, નિયમિત અવલોકન કરનારા પક્ષીનિરીક્ષક પિત્રો, "આ વર્ષે વધુ કે ઓછાં જોયા" ને બદલે "સંખ્યા વધી હોય તેમ લાગે છે", કે "સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે" એવો વાક્યપ્રયોગ કરે છે. વર્ષોના સંશોધન દ્વારા અમુક પક્ષીવિજ્ઞાનીઓએ આવા પ્રશ્નો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેમાંય ખાસ કરીને જહોન વિયન્સે પક્ષીઓનાં અવલોકનોનો જુદા જુદા સ્તરે અભ્યાસ કર્યો તો તારણો જુદાં નીકળ્યાં. એક જ ક્ષેત્રમાં આપણે વર્ષોવર્ષ પક્ષીઓની સંખ્યામાં જે ફેરફાર જોઈએ તે હકીકત ને બદલે ભ્રમણા (apparent) હોઈ શકે છે, કારણ કે મોટા ભૌગોલિક વિસ્તારમાં આ સંખ્યા એ જ હોય પરંતુ આપણે જોતા હોઈએ એ ક્ષેત્રમાં જ સંખ્યામાં બદલાવ આવ્યો હોય. સમગ્ર અવલોકન કરતાં તો સંખ્યા લગભગ એ જ હોય. જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોનાં પક્ષીઓમાં પણ આમ બનતું જોવામાં આવ્યું છે. આ અંગે ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. તેથી આ મુદ્દો ચર્ચુ છે.

✉ નાના ચંડૂલનું પ્રજનન અને મિતિયાળામાં

મોટો રાજાલાલ

વિહંગના અંક ૨૨ (ગીબ્મ ૨૦૦૪, પૃષ્ઠ ૧૪-૧૫)

તથા અંક ૨૧ (શિશિર ૨૦૦૪, પૃષ્ઠ ૧૬) માં શ્રી અજીત ભટ્ટની બે અવલોકન નોંધોના સંદર્ભમાં આ નોંધ મોકલી રહ્યો છું. પ્રથમ તો ધારી તાલુકામાં વૈશ્વિક સ્તરે જોખમાયેલ નાના ચંડૂલ (Sykes' Crested Lark)ના પ્રજનનના સમાચાર પ્રોત્સાહક છે. સાથેસાથે તેના ભવિષ્ય અંગે ચિંતા જન્માવનારા પણ છે. કારણ કે, આ પક્ષીઓના નૈસર્ગિક નિવાસસ્થાન દિવસે દિવસે ઘટી રહ્યા છે, ખાસ કરીને ઝાડી-ઝાંખરાવાળા વિસ્તાર તથા બીડના ઘટાડાને કારણે તેમની વસ્તી ખૂબ જ ઘટી ગઈ છે. આ વિસ્તારોમાં વધુ સઘન પક્ષીનિરીક્ષણ અને માહિતીસંચયની જરૂર જણાય છે. તેમની અન્ય એક નોંધમાં તેઓ મિતિયાળાના જંગલમાં મોટો રાજાલાલ (Scarlet Minivet) જોયાનું જણાવે છે. શ્રી લવકુમાર ખાયરે તેમના ૧૯૯૬ના ગુજરાતનાં પક્ષીઓના વિહંગાવલોકન માં નોંધ્યું છે કે, મોટો રાજાલાલ દક્ષિણ ગુજરાતના વનોમાં જોવા મળે છે. શ્રી લાલસિંહ રાઓલે પણ આ જ વાત તેમના 'વન ઉપવનનાં પંખી'માં લખેલ છે. અહીં બે મુદ્દા અગત્યના છે. પ્રથમ કે, મોટો રાજાલાલ અહીં કદાચ મળે તો પણ મોટા રાજાલાલ અને તેને મળતા આવતા હિમાચલી રાજાલાલ (Longtailed Minivet) વચ્ચે તફાવત જોવો જરૂરી છે. શક્યતા હિમાચલી રાજાલાલની જણાય છે, કારણ કે, સુરપાણેશ્વરથી નીચે દક્ષિણમાં મોટો રાજાલાલ નોંધાયો છે, જ્યારે હિમાચલી રાજાલાલ ગુજરાતમાં ઘણા સ્થળોએ નોંધાયો છે. બીજું કે, મિતિયાળામાં કાબરો રાજાલાલ હોવાની શક્યતા છે, જે ગીરમાં જોવા મળે છે. હવે શ્રી અજીતભાઈના જણાવ્યા મુજબ તેમણે નાના રાજાલાલની બે જોડી તથા મોટા રાજાલાલની એક જોડી સાથે એક જ વૃક્ષ ઉપર જોયાં. જે થોડો સંદેહ કરાવે એમ છે, કારણ કે જે વિસ્તારમાં આ બંને રાજાલાલનો વ્યાપ છે, ત્યાં પણ તેઓ આ પ્રમાણે સાથે વિહરતા જોવામાં આવ્યાં નથી. હું લવકુમાર સાહેબ, શ્રી હિમ્મતસિંહજી બાવા અને શ્રી લાલસિંહભાઈ પાસે આ અંગે ટિપ્પણીની આશા રાખીશ. (મેં બંનેને સાથે જોયા નથી તેમજ મોટા રાજાલાલને સૌરાષ્ટ્રમાં જોયો નથી. - લા.)

પ્રણવ ત્રિવેદી

૧૮, સુકોમલ ફ્લેટ્સ, રામદેવનગર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૧૫

✉ અમરેલીનો દરિયાકિનારો

આણંદ મુકામે તા. ૧૯-૯-૨૦૦૪ના રોજ ગીધની સ્થિતિ (ગુજરાતમાં) વિષય પર યોજાયેલ 'વર્કશોપ'માં પક્ષીનિરીક્ષણ અને અમૂલ્ય પાઠ શીખવા મળ્યા. પક્ષીનિરીક્ષણમાં ગંભીરતા અને ચોકસાઈનું મહત્વ સમજાયું. અ સાથે જ 'ફિલ્ડ'માં જોયેલાં પક્ષીઓ પ્રત્યે વધુ સભાન બનવાનું નક્કી કર્યું

છેલ્લા ચાર વર્ષથી 'બર્ડવોચિંગ' કરું છું. અમારો વિસ્તાર દરિયાઈ નાળ અને મીઠા પાણીનાં તળાવો, એમ મિશ્ર પ્રકારનો હોવાથી પરદેશી પ્રવાસી પક્ષીઓ ભરપૂર આવે છે. અમારા વિસ્તારની પ્રસિદ્ધિ (પક્ષીઓ બાબત) થી પ્રેરાઈને અમરેલી જિલ્લા કલેક્ટર શ્રી પી.કે ગઢવી, ડી.ડી.ઓ. શ્રી એમ.શાહિદ, ડી.એફ.ઓ.શ્રીમતી અનિતાબેન કરણ વગેરે જેવા જિલ્લાકક્ષાના અધિકારીઓ પણ આ વિસ્તારની મુલાકાત લઈને પક્ષીસમૃદ્ધિથી અવગત થયા છે. આના કારણે જ પક્ષીસંરક્ષણ પ્રવૃત્તિ વેગવાન બની છે. ગયા બે વરસમાં પક્ષીના શિકારનો એક પણ બનાવ બનેલ નથી. તેમાં સ્થાનિક વનવિભાગ, પોલીસતંત્ર, જીવદયા પ્રેમીઓ અને સ્વયંસેવકોનો અનોખો હિસ્સો છે.

પ્રવીણકુમાર ગોહિલ

મુ.વિક્ટર, તા. રાજુલા, જિ. અમરેલી

✉ ભાવનગરનું એ પક્ષી કોઈ નવું ન હતું...

મ.કુ.શિવભદ્રસિંહજીએ અમુક સમય અગાઉ મને પત્ર સાથે એક કોર્સર (Courser)ના ફોટા મોકલ્યા અને એ પત્રમાં જણાવ્યું કે, તે તેમણે આફ્રિકામાં જોયું હતું તે 'ટેમિક્સ કોર્સર' છે. ફોટામાં પંખીને ઝીણવટથી જોતાં મને તે આપણા સ્થાનિક નિવાસી રણગોધલા (Indian Courser)ના બચ્ચા જેવું લાગ્યું. મેં એ ફોટા લવભાઈને મોકલી આપી તેમનો એ પંખી વિશે અભિપ્રાય માંગ્યો. તેઓએ ફોટા ડો. રહેમાનીને મોકલ્યા. આખરે 'બી.એન.એચ.એસ.'માંથી ડો. રહેમાનીનો વિગતવાર જવાબ આવ્યો, જેમાં વિસ્તૃત રીતે સમજાવ્યું હતું કે, તે રણગોધલાનું બચ્ચું હતું. એ અને 'ટેમિક્સ' રણગોધલો એક જ કુળના પંખી હોવાથી આપણે ત્યાંના રણગોધલાના બચ્ચાંનો રંગ પુષ્ક ઉમરના 'ટેમિક્સ' ગોધલાને મળતો હોય છે.

મ.કુ.હિંમતસિંહજી

જ્યુબીલી ગ્રાઉન્ડ, ભુજ ૩૭૦૦૦૧

વલ્ચર હેર સોટર

નિકીતા વી. પ્રકાશ

ગીધોનું જીવન આજે ખતરામાં છે. જેમની ગણના લાખોમાં થતી હતી, તે જાતિ આજે લુપ્ત થઈને પ ટકા જેટલી રહી છે. 'IUCN Red data Book'માં આજે એને જોખમાયેલી જાતિ (threatened species)નો દરજ્જો આપ્યો છે. યુગો યુગોથી ગીધો ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલા છે. સીતાને રાવણના પંજ્રમાંથી છોડાવવા જટાયુએ પોતાનો જાન આપ્યો હતો. સીતા લંકામાં હોવાની જાણકારી, જટાયુના મોટા ભાઈએ આપી હતી. આજે, નિ:શુલ્ક સફાઈ કર્મચારી તરીકે પર્યાવરણ ચોખ્ખું રાખવાવાળું આ પક્ષી, પોતે જ સાફ થઈ ગયું છે.

ભારતમાં ૯ પ્રકારનાં ગીધો મળે છે.

- ૧ સફેદપીઠ ગીધ (Whitebacked Vulture, *Gyps bangalensis*)
- ૨ ગિરનારી ગીધ (Longbilled Vulture, *Gyps indicus*)
- ૩ (Slenderbilled Vulture, *Gyps tenuirostris*)
- ૪ બદામી ગીધ (Eurasian Griffon, *Gyps fulvus*)
- ૫ હિમાલયન બદામી ગીધ (Himalayan Griffon, *Gyps himalayensis*)
- ૬ રાજગીધ (King Vulture, *Sarcogyps calvus*)
- ૭ ખેરો (Egyptian Vulture, *Neophron percipiter*)
- ૮ કાળું ગીધ (Cinereous Vulture, *Aegypius*)

monachus)

૯ (Bearded Vulture, *Gypaetus barbatus*)

આમાંથી ૧, ૨, ૩, ૬, ૭ અને ૯ સ્થાનિક છે. તેઓ ભારતમાં જ રહે છે અને અહીં જ માળા બનાવી ઈંડાં આપે છે. ૪, ૫ અને ૮ યાયાવર છે. તેઓ શિયાળામાં યુરોપથી ભારતમાં આવે છે અને ૪ મહિનાના વિહાર પછી મધ્ય એશિયા તરફ જાય છે.

બી.એન.એચ.એસ.ના પક્ષી-વૈજ્ઞાનિક, ડૉ. વિભુ પ્રકાશ અને ડાયરેક્ટર, ડૉ. અસદ રહેમાનીએ જ્યારે આ સ્થિતિ દુનિયાને જણાવી ત્યારે આર.એસ.પી.બી. (Royal Society for Protection of Birds), યુ. કે.એ તરત સહાયતાનો હાથ લંબાવ્યો. ડૉ. એન્ડ્ર્યુ કનિંગહામ જેવા વિખ્યાત પેથોલોજિસ્ટને ભારતમાં ગીધોના મોતની તપાસ માટે મોકલ્યા. ટપોટપ મરતાં ગીધોનું 'પોસ્ટમોર્ટમ' કરીને તેની બિમારીની જાણ કરવાની કોશિશ કરી. બિમાર સ્થિતિમાં મળતાં ગીધને સાચવવા માટે એક વ્યવસ્થિત જગ્યા તૈયાર કરવાનું નક્કી કર્યું.

હરિયાણા સરકારની સંમતિ તથા સહકાર સાથે 'વલ્ચર કેર સેન્ટર'ની સપ્ટે. ૨૦૦૧માં સ્થાપના થઈ. 'સાઉથ ઈસ્ટ એશિયા'નું સહુથી પહેલું 'વલ્ચર કેર સેન્ટર', ભારતમાં હરિયાણા ખાતે, પિંજોરથી ૮ કિ.મી. દૂર, બીડ શિકારગાહ વન્યજીવ અભયારણ્યની સરહદ પર ઊભું કરવાનું નક્કી થયું. એક એકરની જમીન પર 'બી.એન.એચ.એસ.'ની ટૂંકડીએ બાંધકામ શરૂ કર્યું. એક પણ ઝાડ કાપ્યા વગર, ખાલી નીચેની જમીન સાફ કરીને, જંગલની સુંદરતા યથાવત રાખવામાં આવી. ધીમે ધીમે ટૂંકડે ટૂંકડે બાંધકામ કરીને આજે અહીં ૧ લેબોરેટરી, ૮ ચિકિત્સાલય પાંજરાં (hospital aviaries), ૮ અલાયદી કોટડીઓ (quarantine pens) તથા ૪ ઉડાન પાંજરાં (flight aviaries) તૈયાર કરાયા છે. ગીધોની સારવાર માટે સ્થપાયેલું 'વલ્ચર કેર સેન્ટર' આજે એક હાલુ મહત્વની ભુમિકા અદા કરે છે. અહીં, ગીધોની સારવાર ઉપરાંત, તેમની બિમારીનાં કારણો પર સંશોધન થાય છે અને બિમારીના લક્ષણોની નોંધ કરવામાં આવે છે. મૃત્યુ પામેલા ગીધને બરફની પાટી પર 'વલ્ચર કેર સેન્ટર'માં લવાય છે અને અહીં તેના પર 'પોસ્ટમોર્ટમ' થાય છે. તેમની

વિભિન્ન પેશીઓ તથા આંતરિક અંગો પર સંશોધન કરી, કોઈ ચેપ (infection) હોય તો તેની તપાસ કરવાની કોશિશ થાય છે અને સહુથી મહત્વનો મુદ્દો, બંધનાવસ્થામાં પ્રજનન (captive breeding) કરાવીને તેમની સંખ્યા વધારવાનો પ્રયત્ન શરૂ થયો છે.

ભારતના અલગ અલગ ખૂણેથી ભેગા કરતાં કરતાં આજે 'વલ્ચર કેર સેન્ટર'માં ૩૨ ગીધોની સંખ્યા થઈ છે. ગીધોને મેળવવામાં ખાલી બી.એન.એચ.એસ.નો જ નહીં, પણ ઘણાં રસ ધરાવતા લોકોનો સહકાર છે, જેમ કે વિભિન્ન રાજ્યના વનખાતાઓ (દા.ત. હરિયાણા, ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર), ગેરસરકારી સંસ્થાનો (NGO's) તથા સ્થાનિક લોકો. ટેલિફોન પર સૂચના મળતાંની સાથે જ બી.એન.એચ.એસ.ની ટૂંકડી ગીધને લેવા નીકળી પડે. નજીકમાં હોય તો 'જીપ'માં જ, લાકડાના પીંજરામાં મુકી લઈ આવે અને ઘણી વાર વિમાન દ્વારા પણ લાવવાની જરૂર પડી છે.

૧૯૯૬માં જ્યારે બી.એન.એચ.એસ.ની ટૂંકડી કેવલાદેવ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન, ભરતપુરમાં કામ કરતી હતી ત્યારે તેમણે ગીધોની ઓછી થતી સંખ્યાની નોંધણી કરી હતી. બારીકાઈથી જોતાં, મરેલાં ગીધોની લાશો જંગલમાંથી મળવા માંડી હતી. ગીધોનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે, તેઓ જમીન સુધી ગળું લટકાવી બેસતાં હતાં, તે નોંધાયું. એકાંતમાં આમ બેસતા, પણ સતર્ક થતાંની સાથે જ સામાન્ય સ્થિતિ (posture)માં બેસી જતાં. આમ બિમાર અવસ્થામાં જ તેમનામાં કમજોરી આવી જતી અને એક મહિનામાં મરી જતાં. આ લક્ષણો ડૉ.વિભુ પ્રકાશ અને તેમની ટૂંકડીએ પહેલી વાર ભરતપુરમાં જોયા હતાં. આમ ગીધોને મરતાં જોઈ, બી.એન.એચ.એસ. એ દેશભરમાં તેમની દેખરેખ (monitoring) શરૂ કરી. રાષ્ટ્રવ્યાપી સર્વેક્ષણો (Nationwide surveys) કરાવ્યા અને તેના આંકડા આગલા સર્વેક્ષણ (1992) સાથે સરખાવ્યાં તો જાણ થઈ કે, ૩ ગીધોની જાતિ (સફેદપીઠ ગીધ, ગિરનારી ગીધ અને 'સ્લેન્ડરબીલ્ડ ગીધ)નો ૯૫ ટકાથી પણ વધારે માત્રામાં વસ્તીઘટાડો થયો છે. વસ્તીઘટાડાનાં કારણો, ઊંચો મૃત્યુદર તથા સંપૂર્ણ નિષ્ફળ પ્રજનન (total breeding failure)

નક્કી થયાં. ઊંચા મૃત્યુદર કે નિષ્ફળ પ્રજનન માટે, 'ખોરાકનો અભાવ', 'નિવસનતંત્રનો ક્ષય' અથવા 'પ્રાણીઓની પેશીઓમાં જંતુનાશકોનો સંગ્રહ' જવાબદાર ન હતાં, કારણ કે ગીધના 'પોસ્ટમોર્ટમ'માં આંતરિક અવયવોનો 'ગાઉટ' (visceral gout) તેના મૃત્યુ માટેનું કારણ જણાયું હતું. આંતરિક 'ગાઉટ', મૂત્રપિંડ (kidney)ની નિષ્ફળતાને લીધે હોઈ શકે. બીજી શોધ, એ આંતરડાનો સોજો હતી. બધાં લક્ષણો કોઈ ચેપી રોગ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરતાં હતાં.

ગીધ જ્યારે 'વલ્ચર કેર સેન્ટર'માં લાવવામાં આવે છે ત્યારે સહુથી પહેલા તેને ચિકિત્સાલય પાંજરા (hospital aviary)માં રાખવામાં આવે છે. આ ૧૦' x ૧૨' ના પાંજરામાં તેના સ્વાસ્થ્યનું ધ્યાન રાખવામાં આવે છે. તેના લોહીની 'બાયોકેમીસ્ટ્રી' (biochemistry) હીમેટોલોજી, રક્તકણ અને શ્વેતકણની સંખ્યા ચકાસવામાં આવે છે. ગીધ જ્યારે અહીં આવે છે ત્યારે, તે ડીહાઈડ્રેટેડ (dehydrated) અવસ્થામાં હોય છે તથા તેના 'મોનોસાઈટ્રસ'નું સ્તર ઘણું ઊંચું હોય છે, જે ચેપ લાગ્યો હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. આ સ્થિતિમાં 'વલ્ચર કેર સેન્ટર'માં તેને ચોખ્ખું પાણી તથા બકરીના તાજા માંસનું ભોજન આપવામાં આવે છે. જ્યારે પક્ષીની શારીરિક અવસ્થા સુધરતી દેખાય ત્યારે, તેને અલાયદી કોટડી (quarantine pen)માં ખસેડાય છે. અહીં પણ તેમની શારીરિક સ્થિતિનું ધ્યાન રખાય છે અને સુધારો બતાવતાં ગીધોને ૬૦'x ૪૦' કદના ઉડાન પાંજરામાં ખસેડાય છે. આ મોટા કદના પાંજરામાં પક્ષી છૂટથી ઊડી શકે છે તથા બીજાં ગીધોના સહવાસમાં રહી શકે છે. આ પાંજરામાં ઘણાં બધા ઊડાન ખૂંટા (flight perches), ખૂણામાં પાણીનાં ફૂંડાં, તથા માળા માટે છાજલીઓની વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં આવી છે. આ પાંજરામાં એકદમ કુદરતી વાતાવરણ હોય છે. એમાં જંગલી વૃક્ષ પણ ઉગાડ્યાં છે.

હાલમાં ખબર મળ્યા છે કે, પશુઓમાં દુખાવા માટે જે 'ડાઈક્લોફેનાક' દવા આપવામાં આવે છે, તેનાથી ગીધ ખૂબ જલ્દી અસરગ્રસ્ત થાય છે. મૃત ઢોર, જેમની સારવાર 'ડાઈક્લોફેનાક'થી થઈ હોય, તેનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કર્યા પછી ગીધ આંતરિક 'ગાઉટ'ને લીધે મરી જાય છે. બધાં

ગીધ ઉપર આજે આ ખતરો તોળાઈ રહ્યો છે. ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૪માં યોજાયેલ એક આંતરરાષ્ટ્રિય 'સેમિનાર'માં એવો મત ઊભરી આવ્યો કે 'ડાઈક્લોફેનાક' દવા ઉપર પ્રતિબંધ મુકાવો જોઈએ તથા ગીધોને બંધનાવસ્થામાં રક્ષણ આપવું જોઈએ. 'વલ્ચર કેર સેન્ટર' જ અત્યારે ભારતમાં એક એવું કેન્દ્ર છે, જ્યાં બંધનાવસ્થામાં ગીધની સંભાળ લઈ શકાય તથા તેમનું પ્રજનન પણ થઈ શકે. સફેદપીઠ ગીધ, ગિરનારી ગીધ તથા 'સ્લેન્ડરબીલ્ડ' ગીધની ૨૫ જોડીઓની સંભાળ રાખી શકાય તેટલી વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની દિશામાં કામ થઈ રહ્યું છે. બચ્ચાં અથવા એક વર્ષનાં પક્ષીઓને બંધનાવસ્થામાં ઉછેરવા તથા તેમાં જ તેઓ પ્રજનન કરી શકે, તેવું વાતાવરણ પૂરું પાડવું એવી યોજના છે.

અમે કૃત્રિમ માળાઓ બનાવીને 'ગીધઉછેર' વ્યવસ્થા ઊભી કરી છે. અમે અત્યાર સુધી પાંચ બચ્ચાં સફળતાથી ઉછેર્યાં છે. આ બચ્ચાં ૫-૬ વર્ષની ઉંમરે પ્રજનન કરવાની ક્ષમતાએ પહોંચી જશે. તેમનાં બચ્ચાં જંગલમાં મુક્ત કરી દેવામાં આવશે. બી.એન.એચ.એસ. આવા ત્રણ કેન્દ્રો દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ઊભાં કરવા માંગે છે.

'વલ્ચર કેર સેન્ટર'ની સ્થાપનામાં હરિયાણા રાજ્યના વનખાતાના મુખ્ય વનસંરક્ષક ડૉ. આર.ડી.જકાતીનો ફાળો અમૂલ્ય છે. એમના સહયોગ વગર 'વલ્ચર કેર સેન્ટર' આ મુકામ સુધી પહોંચી ન શક્યું હોત. શ્રી જકાતી જેવી વ્યક્તિને લીધે 'ગીધસંરક્ષણ' અભિયાનને બળ મળ્યું છે.

બંધનાવસ્થામાં ગીધના ઉછેર અંગે 'વલ્ચર કેર સેન્ટર'ને હવે ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, જે અત્યાર સુધી ભારતમાં ઉપલબ્ધ ન હતું. 'ગીધની સંભાળ તથા ઉછેર'ની દિશામાં પ્રાપ્ત થયેલી આ ખૂબ જ ઉપયોગી માહિતી, દેશમાં, 'બંધનાવસ્થામાં સંભાળ અને ઉછેર'ના કાર્યક્રમોમાં મદદરૂપ થશે.

'વલ્ચર કેર સેન્ટર' વિશે વધુ જાણકારી હેતુ સંપર્ક કરો:
Project Manager, Vulture Care Centre, B/2,
Forest Complex, Pinjore, 134101 Haryana
Tel. No.01733-232924, (M) 098160 76469
Email : jatayuprakash@sify.com.

F-23, HMT Colony, Pinjore 134101 Haryana

એશીના દાયકાના પાછળના ભાગથી, ઉપગ્રહ દ્વારા પક્ષીઓના પ્રવાસનું પથ-પરીક્ષણ (satellite tracking) શરૂ થયું હતું અને અત્યાર સુધીમાં અનેક પક્ષીજાતિઓ માટે તેનો ઉપયોગ થઈ ચૂક્યો છે. તેમાં કુંજની અનેક જાતિઓ ઉપરાંત રાજહંસ (Barheaded Goose) તથા સફેદ ઢોંક (Oriental White Stork)નો પણ સમાવેશ થાય છે. કુંજ ખૂબ લાંબા અંતરના પ્રવાસો કરે છે. ભારતમાં, કુંજ (Common Crane) તથા કરકરા (Demoiselle Crane) શિયાળો ગાળવા આવે છે. એક સમયે 'સાઈબેરિયન કેન' પણ આવતાં હતાં.

પૃથ્વી પર 'કેન'ની પંદર જાતિ છે, જેમાંની દસ જાતિઓ એશિયામાં છે. આ દસમાંથી સાત જાતિ અત્યારે જોખમાયેલી તથા ભયજનક સ્થિતિ (endangered or threatened)નો દરજ્જો ધરાવે છે. માનવવસ્તીના વધારા સાથે 'કેન' તથા માણસ વચ્ચેનું ધર્ષણ પણ વધતું ચાલ્યું. અનેક જોખમી પરિબલોમાં જંતુનાશકો તથા ઝેરી રસાયણો, જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોનો નાશ, પ્રવાસી માર્ગમાં થતો શિકાર, સખત ઠંડી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કેનના પ્રવાસી માર્ગ, વિરામ-સ્થળો તથા ઉનાળુ, શિયાળુ અને પ્રજનનનાં રહેઠાણો પરંપરાગત હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે 'કેન'ના સંરક્ષણ માટે આ અંગેની વિગતો મેળવવી જરૂરી છે.

૧૯૯૩માં ભરતપુર, રાજસ્થાનથી બે કુંજ નું ઉપગ્રહ મારફત પથ-પરીક્ષણ (Satellite Tracking) થયું હતું. ૧૯૯૬માં કરકરાનું, કઝાકિસ્તાન તથા મોંગોલિયાથી છેક ગુજરાત સુધી આ રીતે પથ-પરીક્ષણ થયું હતું. કઝાકિસ્તાનથી નીકળેલા કરકરાએ હિન્દુકુશની પશ્ચિમનો માર્ગ લીધો હતો, જ્યારે મોંગોલિયાથી આવેલા કરકરા હિમાલય ઉપરથી આવ્યા હતા.

અમારો અભ્યાસ એક મોટા 'પ્રોજેક્ટ'ના ભાગ રૂપે હતો, જેમાં ઉપગ્રહની મદદથી વિવિધ કુંજ (crane) તથા ઢોંક (stork) નું રશિયાથી દક્ષિણ પૂર્વના દેશો સુધીના, પથ-પરીક્ષણનો સમાવેશ થતો હતો.

૧૯૯૯ થી ૨૦૦૧ના ગાળામાં ભુજથી નજીક આવેલા વિસ્તારમાં અમે આ ત્રણ કુંજ પકડી હતી. ભુજથી

નજીક આવેલાં જળાશયો, ખેતરો તથા ઘાસનાં મેદાનો પાસેથી કુંજ પકડવાનાં પ્રયત્નો અમે કર્યાં હતા. પરંપરાગત ભારતીય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી અમે આઠ કુંજ પકડી હતી. બી. એન. એચ. એસ. તથા અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિ.ના અનુભવી કાર્યકરોની મદદથી અમે આ કાર્ય પૂરું કર્યું. શિયાળો ગાળવા આવતી હજારો કુંજનો પસંદગીનો ખોરાક છે, સીંગદાણા (Peanut) તથા જુવાર (sorghum, *Sorghum vulgare*), ખાસ કરીને પાક લણ્યા પછી ખેતરમાં વેરાયેલા દાણા તેમને ઉપલબ્ધ હોય છે. અમે આવાં જ ખેતરોમાંથી ઉપરોક્ત આઠ કુંજ પકડી.

આ કુંજો ઉપર P.T.T. (Platform Terminal Transmitter) બેસાડવામાં આવ્યા. આ P.T.T. નું વજન ૪૫ ગ્રામ તથા કદ ૭૦x૨૪x૨૩ મી.મી. હતું. ૧૮ સે.મી.નું એન્ટેના તેની સાથે જોડાયેલું હતું. 'ટેફ્લોન'ની પ્રક્રિયા કરેલી 'રીબન' વડે આ P.T.T. પક્ષીની પીઠ પર બેસાડવામાં આવ્યું. આ આઠમાંથી ત્રણ કુંજ પક્ષીઓમાંથી સંકેત આવવાના ક્યાં તો બંધ થઈ ગયા અથવા તો સતત ચાલું રહ્યાં પણ જગ્યાની (location) માહિતી વિના. P.T.T.ના ખરાબ થઈ જવાને લીધે આમ બન્યું હશે.

કુલ ત્રણ કુંજ (Common Crane)નું તેની વળતી મુસાફરી (spring migration) વખતે, ઉપગ્રહની મદદથી અમે સફળતાપૂર્વક પક્ષીપરીક્ષણ (satellite tracking) કર્યું. P.T.T. ID ૨૨૧૫૬ વાળી કુંજને ૨ જાન્યુ., '૯૯ના રોજ ટ્રાન્સમીટર બેસડ્યું. તેનો પરત પ્રવાસ ૨-૩ માર્ચના દિવસે શરૂ થયો. કઝાકિસ્તાનના તેના ઉનાળુ રહેઠાણે તે ૨૩ જૂન '૯૯ના રોજ પહોંચી. માર્ગમાં, કઝાકિસ્તાનમાં જ તેણે ૬ જગ્યાઓએ વિરામ કર્યો.

P.T.T ID ૨૨૧૫૮ વાળી કુંજને 'ટ્રાન્સમીટર' ૪ જાન્યુ.'૦૦ ના રોજ બેસાડવામાં આવ્યું હતું. પરત પ્રવાસે ૩૦મી માર્ચ '૦૦ના રોજ નીકળી અને ઉનાળુ રહેઠાણે ૫ મે '૦૦ના રોજ પહોંચી. કઝાકિસ્તાનમાં તેણે ત્રણ સ્થળોએ વિરામ કર્યો. અમને આ કુંજમાંથી આખો ઉનાળો અને ત્યાર પછીના શિયાળા દરમિયાન વચ્ચે વચ્ચે સંકેતો મળતાં રહ્યાં. છેલ્લા સંકેતો અમને મોરબી, ગુજરાતમાંથી ફેબ્રુ.'૦૧માં મળ્યા.

P.T.T ID ૧૯૦૦૩ વાળી કુંજમાં ૧૫ ડિસે. '૦૦ ના રોજ 'ટ્રાન્સમીટર' બેસાડવામાં આવ્યું. તે ૧-૨ એપ્રિલ '૦૧ ના રોજ પરત મુસાફરીએ જવા નીકળી. છેવટે તે ચેલિયાબિન્સ્ક, રશિયામાં ૨૦-૨૭ એપ્રિલ '૦૧ ના સમયગાળામાં પહોંચી. જૂનની ત્રીજી સુધી સંકેતો મળતા રહ્યા. આ કુંજે તેના ઉનાળુ પરત પ્રવાસ દરમિયાન અફઘાનિસ્તાન, તુર્કમેનિસ્તાન તથા કઝાકિસ્તાનમાં વિરામ કર્યો.

આ ત્રણેય કુંજે હિંદુકુશ પર્વતમાળાની પશ્ચિમે રહીને પ્રવાસ કર્યો અને માર્ગમાં પાકિસ્તાન તથા અફઘાનિસ્તાન ઉપરથી પસાર થઈ. તેમના પ્રવાસ માર્ગ એક હોવા છતાં વિરામનાં સ્થળો જેમાં વિવિધ જળપ્લાવિત ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થતો હતો, જુદાં હતાં. તેમનાં ઉનાળુ રહેઠાણોએ હજારો કુંજ ભેગી થાય છે.

વળતા શિયાળુ પ્રવાસમાં P.T.T ID ૨૨૧૫૮ વાળી કુંજ ભુતાન ઉપર થઈને મોરબી આવી. કુંજોમાં આવો વલયાકારે પ્રવાસ (loop migration) કેટલો સામાન્ય છે અથવા તો તે અસામાન્ય છે, તે વિષે આપણી જાણકારી નથી.

ભારતમાં શિયાળો ગાળવા આવતી કુંજોમાં ઉપગ્રહ દ્વારા પથ-પરીક્ષણના અભ્યાસ વધુ થાય તો તેના ઉપર પ્રકાશ પડી શકે. દુનિયાભરમાં, કુંજોના ઋતુ પ્રવાસો ઉપર

જે ઉપગ્રહ પથ-પરીક્ષણના અભ્યાસો થયા છે તેનાથી નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ છે.

પ્રજનન ક્ષેત્રો (breeding grounds) માં કુંજની જોડીઓ ક્યારે આવે છે?

અપુષ્પ પક્ષીઓ પ્રવાસ દરમિયાન તેમના વાલીઓથી ક્યારે છૂટાં પડે છે?

કયા કારણોને લીધે પ્રવાસ દરમિયાન પક્ષીઓ ક્ષતિગ્રસ્ત થાય છે યા મૃત્યુ પામે છે?

એવાં સ્થળો અંગેની માહિતી, જે આ કુંજોને તેમના ઋતુ-પ્રવાસો દરમિયાન આશરો આપે છે.

આ અભ્યાસોથી ઘણાં મહત્વનાં સ્થળો રક્ષિત વિસ્તારો તરીકે જાહેર થયા છે. જેની ખોટ ક્યારેય પૂરાઈ ન શકે તેવા અમુલ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય ખજાનારૂપ આ કુંજને બચાવવાના પ્રયાસોથી દેશો વચ્ચેનો સહકાર વધ્યો છે. ૩ વર્ષનો અમારો અભ્યાસ તો એક શરૂઆત કહેવાય પણ તેના પરિણામોથી એ સૂચિત થાય છે કે, લાંબા અંતરના આ પ્રવાસીઓ માટે આવા વધુ અભ્યાસોની જરૂર છે.

સૌજન્ય : શ્રી ભરત પાઠક
અનુવાદ : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

મ.કુ.હિંમતસિંહજીની હલભે

શ્રી લવકુમાર ખાયર સાથે મારો પરિચય લગભગ ૬૦ વર્ષ પૂર્વે પહેલી વાર થયો. સને ૧૯૪૦ના દાયકાની મધ્યમાં અમે રાજકુમાર કોલેજ, રાજકોટમાં મળ્યા. તે સમયે સ્વ. શિવરાજકુમાર ખાયર અને લવભાઈ બન્ને ત્યાં અભ્યાસ કરવા આવ્યા અને અમારી પહેલી મુલાકાત થઈ. શિવરાજભાઈની તબિયત તે સમયે નબળી રહેતી અને અમુક સમય બાદ તેઓ જસદણ ગયા, પરંતુ લવભાઈએ તેમનો અભ્યાસ રાજકોટમાં પૂરો કર્યો. આમ અમે બન્ને જણાએ અમારી કેમ્બ્રિજ સ્કૂલ સર્ટીફિકેટ (સિનિયર કેમ્બ્રિજ)ની પરીક્ષા ૧૯૪૭માં આપી ઉત્તીર્ણ થયા. તે વખતે મુંબઈમાં વિલ્સન કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવાની કોશિષ કરી હતી, પરંતુ ત્યાં મને પ્રવેશ ન મળ્યો. રાજકુમાર

કોલેજના

મ. ૧૨. ૧

અમુક મિત્રો પૂનાસ્થિત વાડિઆ કોલેજમાં ગયા હતા તેથી હું પણ પૂના ગયો. ત્યાં લવભાઈ સાથે ફરી વાર રહેવાનું થયું. અમે ત્યાં ખાસ પક્ષીનિરીક્ષણ તો ન કરી શક્યા કારણ કે, અમારા બીજા મિત્રોને પંખીઓ પ્રત્યે એવો લગાવ ન હતો. તેમ છતાં ત્યાં હરતાંફરતાં પૂનાના રસ્તા પર પણ લવભાઈની નજર વૃક્ષો પર રહેતી. ફૂટપાથ પર ચાલતા તેઓ વૃક્ષોને જ જોવા કરે અને ક્યારેક ઊભા રહી જાય! આ જોઈ મારા સિવાયના મિત્રોને રમૂજ થતી. તેઓ લવભાઈની ઠેકંડી ઉડાડતા. આ પ્રસંગો એ સાબિત કરતા કે તેમને પંખીઓ સાથે કેટલો ઊંડો લગાવ હતો!

પૂનામાંથી અમે છૂટા પડ્યા તે પછી સમયસમય પર શિવરાજભાઈ અને લવભાઈ ને મળતા અને અમે પંખીઓ નિહાળવા જતા તથા તેમના અભ્યાસ વિષે પરસ્પર ચર્ચા કરતા. એકબીજાના અનુભવો વિષે આદાનપ્રદાન કરવામાં અમારો સમય વ્યતીત કરતા. કચ્છની પણ તેઓએ પહેલી વાર સને ૧૯૫૬માં મુલાકાત લીધી અને મારા મહેમાન તરીકે મારી સાથે રહ્યા. અમે માંડવીમાં વિજયવિલાસ મહેલ (જ્યાં મેં મારું મોટા ભાગનું બચપણ ગાળ્યું હતું)માં એકાદ બે દિવસ ગાળ્યા હતા. ત્યાંના ઉદ્યાનમાં, સમુદ્રતટ પર તથા નાળોમાં પક્ષીનિરીક્ષણ કર્યું. ત્યાર બાદ, અમે છારીના ઢંઢે (છીછરા પાણીવાળું વિશાળ જળાશય)માં જળચર પંખીઓ જોયાં અને એપ્રિલ માસ હતો તો પણ અમે ત્યાંઅંદાજિત ૩-૪ હજાર બતકો જોઈ. ત્યાં પહોંચતા પહેલા રસ્તામાં, જેવા અમે બન્નીના ઘાસિયા પ્રદેશમાં પહોંચ્યા ત્યાં બે ઘોરડ (Great Indian Bustard) જોયાં. થોડી વાર મેં મારી જીપ ઊભી રાખી અને એ સુંદર શાહી પક્ષીઓનું નજીકથી નિરીક્ષણ કર્યું. અમારો છેલ્લો પડાવ પચ્છમના મથક ખાવડામાં હતો. ખાવડાની પોલીસ ચોકીમાં અમે રાત્રિ ગાળી (એ જ સાલ - ૧૯૫૬ જાન્યુઆરી/ફેબ્રુઆરીમાં જ્યારે ધર્મકુમારસિંહજી કચ્છ પધાર્યા ત્યારે અમે એ જ સ્થળે રહ્યા હતા). બીજે દિવસે સવારે શિવરાજકુમાર અને લવભાઈ કચ્છના મોટાં રણમાં આવેલ પ્રખ્યાત હંજ બેટની મુલાકાતે ગયેલા. ત્યાં તે પક્ષીઓનું પ્રજનન ન થતું હોવાથી હું ખાવડામાં જ રોકાઈ ગયો હતો. રણ તરફ જતાં એક નાળાની માટીની ભેખડમાં શિવરાજભાઈ અને લવભાઈએ મોટા પતરંગા (Blue-cheeked Bee-eater)ની વસાહત નોંધી હતી, જેની નોંધ સ્વ. શિવરાજકુમારે 'બોએ નેચરલ હીસ્ટ્રી સોસાયટી'માં પ્રસિદ્ધ કરાવેલી. કચ્છમાં આ પતરંગાના પ્રજનનની એ પહેલી નોંધ હતી. ત્યાર બાદ, એકથી વધારે વાર આ પંખીઓ તેમનાં બચ્ચાંને ખવડાવતાં કચ્છમાં અન્યત્ર જોવા મળેલ છે. અમુક વર્ષોમાં જ્યારે વરસાદ સારા પ્રમાણમાં થાય ત્યારે તેનું પ્રજનન થાય છે, તે હવે ફલિત થયું છે.

જ્યારે લવકુમારે કચ્છની પહેલી મુલાકાત લીધી (૧૯૫૬) તે સમયે કચ્છમાં પંખીઓની જાતો તો આજ કરતાં

વધુ વિવિધ પ્રમાણમાં હતી જ પરંતુ તેની સાથે અમુકની સંખ્યા પણ સારી એવી હતી, જે તેમને આજે યાદ હશે જ. દાખલા તરીકે, જ્યાં જ્યાં હું તેમને લઈ જઈ શક્યો ત્યાં ત્યાં કાળા તેતર (Black Partridge) સર્વત્ર સારા પ્રમાણમાં (બન્ની અને બીજા સાવ સૂકા પ્રદેશો બાદ કરતાં) જોવામાં આવતાં અને તેતર (Grey Partridge) તો દરેક જગ્યાએ અસંખ્ય હતાં. લગભગ એ જ અરસામાં ખેડૂતોને તેમના પાક બચાવવા માટે મઝલ લોડર બંદુકો આપવામાં આવી. પાકના બચાવ માટે છીંકારા અને જંગલી સૂવરોને તો વ્યાપક પ્રમાણમાં મારવામાં આવ્યા, પરંતુ તેની સાથે તેતર અને સસલાંનો પણ સારા પ્રમાણમાં શિકાર થવા લાગ્યો! છીંકારાની સંખ્યા કચ્છમાં ઘણી હતી. મુંદ્રા, માંડવી, અબડાસા તથા લખપત તાલુકાઓમાં તો જ્યાં સુધી ક્ષિતિજ પર નજર પહોંચે ત્યાં સુધી ઘેટાંબકરાંનાં ટોળાંની જેમ છીંકારાના સમૂહો દૃષ્ટિગોચર થતાં. કાળકમે છીંકારા અને સસલાંનો સોધ વળી ગયો અને આજની પરિસ્થિતિમાં તે ગોત્યાં જડતાં નથી! ફક્ત અમુક સંખ્યામાં છૂટાંછવાયાં, લખપત અને અબડાસા તાલુકાઓમાં જોવા મળે છે. તેનો પણ આજે શિકાર થતો રહે છે જેની પર જંગલખાતું સંતોષકારક રીતે નિયંત્રણ રાખી શકતું નથી.

ખેર, અહીં તો હું તેતરની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે, તેનો અહેવાલ આપી રહ્યો છું. કચ્છમાં લશ્કરી અને અર્ધલશ્કરી દળો આવ્યાં, તેમણે પણ તેતરનો શિકાર કર્યો જે અમર્યાદિત હતો. આ ઉપરાંત, અમુક માંસાહારી હોટલોમાં તેતરનું માંસ પીરસવામાં આવતું જે પૂરું પાડવા માટે અમુક આદિવાસી કોમોએ તેમને જાળમાં પકડવા માંડ્યાં. આમ આજની પરિસ્થિતિમાં તેતર અને કાળા તેતર બન્ને હવે અલ્પ સંખ્યામાં બચવા પામ્યાં છે. વાડીઓમાં અને અમુક બીજા સ્થળોએ તેતર બોલતા સંભળાય છે અને જોવા પણ મળે છે, પરંતુ જેવા તે એ સ્થળોની બહાર નીકળે એટલે તરત જ ઝાંખરા વગેરે વચ્ચે બાંધેલ જાળોમાં સપડાઈ જાય છે. અમુક વરસો અગાઉ મારી વાડીમાં લગભગ ૪૦ તેતર હતાં, આજે ફક્ત ત્રણ છે. (કમશઃ)

જયુબીલી ગ્રાઉન્ડ, ભુજ ૩૭૦૦૦૧

